

la revista de Canals

1 DESEMBRE
2015

GEOGRAFIA
HISTÒRIA · ART
CULTURA DE LA VILA

LA HISTÒRIA EN ATIFELLS, EL RACÓ DELS NOSTRES AVANTPASSATS MARCIAL MARTÍNEZ BARBERÁ

COL·LABORADORS/ES

ALÍCIA ARNAU
VICENT ENRIC BELDA
CLARA BORJA
JOSEP LL. CEBRIÁN
ELISEU FERRERO
PERE P. MARTÍNEZ
JOSEP R. MOLTÓ
NÉSTOR NOVELL
ANTONI PAVIA
MATI PÉREZ
PELEGRÍ SANCHO
JOSÉ-MARÍA SANCHO
FRANCESS TORMO

IMMIGRACIÓ INTERNACIONAL A CANALS • ENTREVISTA CON MIGUEL MARTÍNEZ "EL LIMPIA" • **CANALINS ALS CAMPS DE CONCENTRACIÓ NAZIS** • RESULTATS ELECTORALS MAIG 2015 • **EL RETAULE D'ÀNIMES A LA TORRE DE CANALS, NOVES APORTACIONS** • MUSEU EL RACÓ DELS NOSTRES AVANPASSATS • **DARRERES PUBLI-CACIONS** **RELACIONADES AMB LA VILA** • LA NOSTRA CONVERSA DE CADA DIA • **CONTARELLA** • **NOVA APORTACIÓ A LA HISTÒRIA I L'ECONOMIA DE CANALS** • ETC.

PLAZA DE TOROS DE CANALS

GRANDES CORRIDAS DE TOROS

durante los días del 15 al 19 de Septiembre de 1909

CON PERMISO DE LA AUTORIDAD COMPETENTE

Se lidiarán, banderillearán y serán devueltas al corral **TRES BRAVAS VACAS.**

MUERTOS A ESTOQUE

 NOVILLOS-TOROS

de la acreditada ganadería de Flores, por la siguiente cuadrilla:

ESPADA: **JOSE RIPOLL, PUNTERET** (de Jativa)

BANDERILLEROS: **Francisco Belda, Beldeta.-Luis Burguet, Carrerito.-
José García, Chatillo.-Un puntillero.**

Precios los indicados en el programa

la revista de Canals

PUBLICACIÓ DE L'ASSOCIACIÓ CULTURAL LA PEBRELLA, CANALS

Apartat de correus 141
46650 CANALS
canals@lapebrella.org

Coordinació:
FRANCESC TORMO

Han col.laborat
en aquest número:
ALÍCIA ARNAU
VICENT ENRIC BELDA
CLARA BORJA
JOSEP LLUIS CEBRIÁN
ELISEU FERRERO
PERE P. MARTÍNEZ
JOSEP R. MOLTÓ
NÉSTOR NOVELL
ANTONI PAVÍA
MATI PÉREZ
PELEGRÍ SANCHO
JOSÉ MARÍA SANCHO
FRANCESC TORMO

Impressió LA
IMPRENTA,C.G.

Portada:
Marcial Martínez Barberá
al seu museu
*EL RACÓ DELS NOSTRES
AVANTPASSATS*

Els articles manifesten
l'opinió dels seus autors/
autores. L'Associació cultural
la Pebrella no s'identifica
necessàriament amb ells.

SUMARI

CANALS, ANY 2015.....	2
PER QUÈ UNA REVISTA DE CANALS.....	5
CONTARELLA. VICENTET I LA BOTA DE VI, per Vicent Enric Belda	7
24 DE MAIG DE 2015, ELECCIONS MUNICIPALS I AUTONÒMIQUES.....	9

ACTUALITAT

IMMIGRACIÓ INTERNACIONAL A CANALS per Francesc Tormo.....	13
--	----

PATRIMONI HISTÒRIA -ECONOMIA

LA HISTÒRIA EN ATIFELLS, MARCIAL MARTÍNEZ BARBERÁ EL RACÓ DELS NOSTRES AVANTPASSATS per Pere P. Martínez.....	19
APORTACIÓ A LA HISTÒRIA I L'ECONOMIA DE CANALS per Néstor Novell	27

PATRIMONI LLENGUA

LA NOSTRA CONVERS DE CADA DIA per Pelegrí Sancho.....	47
--	----

PATRIMONI ART

EL RETAULE D'ÀNIMES DEL MESTRE DE BORBOTÓ A LA TORRE DE CANAL per Josep Lluís Cebrián	53
--	----

PATRIMONI ARQUITECTURA DE L'AIGUA

EL PATRIMONI DE L'ARQUITECTURA DE L'AIGUA EN CANALS per La pebrella, ASSOCIACIÓ CULTURAL.....	63
--	----

LA NOSTRA GENT

A NA ROSARIO FERRER I SANCHO. IN MEMORIAM. per Alícia Arnau.....	65
DON RAMÓN per Francesc Tormo.....	67
CANALINS ALS CAMPS DE CONCENTRACIÓ NAZIS per José María Sancho.....	68
ENTREVISTA A MIGUEL MARTÍNEZ CLAUMARCHIRANT, "EL 'LIMPIA" per Clara Borja	77
ENTREVISTA A EMILIO CASANOVA, "EL PINTAT", CARRETER per Matí Pérez i Antoni Pavía.....	83
ENTREVISTA AMB SARA FERRANDO COLOMER per Francesc Tormo.....	87
CONVERSACIÓ AMB JOSÉ MOISÉS LAPARRA LLOPIS per Francesc Tormo.....	91

CREACIÓ LITERÀRIA

POEMES D'ELISEU FERRERO	94
DARRERES PUBLICACIONS RELACIONADES AMB CANALS.....	97

CANALS, ANY 2015

CANALS es troba immers en una greu crisi econòmica i social que també afecta tot el País Valencià, tot l'estat Espanyol i una part important d'Europa. Una crisi originada –cal matisar–, no per una inevitable catàstrofe mediambiental com ens volen fer creure, sinó per

la cobdícia i la depredació d'una determinada classe socioeconòmica, amb la col·laboració imprescindible d'una majoria de la classe política, que, a diferents nivells, no ha volgut i/o no ha sabut governar per a la gran majoria de la ciutadania. Així, una minoria s'ha enriquit

TREBALLADORES DE FERRY S MANIFESTANT-SE EN VALÈNCIA. (ANY 1995) FOTO: F.TORMO.

obscenament a costa dels treballadors i també de l'empresa menuda i la mitjana. Necessitem noves polítiques econòmiques que conjuguen una creació de riquesa digna i sostenible i el seu repartiment amb més equitat.

A més, Canals ha passat per dues crisis: la primera, als anys 1992-1995, amb el tancament final de les empreses que eren el suport vertebral econòmic del poble, FERRYS, S.A. (1.200 treballadors) i RODRIGO SANCHEZ, S.A. (400 treballadors) que se n'han endut amb elles moltes altres més menudes satèl·lits d'aquelles, com CONSTRUCCIONES BONANY, GRAU PENADÉS, etc. etc.

En la segona crisi, iniciada l'any 2008, amb característiques globals en el món occidental, han sigut nombroses les empreses de construcció i de materials per a la construcció (GRUP MICONSA, JULVE), fonamentalment, que han hagut de tancar les portes.

Així es que des dels anys noranta el món econòmic canalí ha patit una davallada que encara ara ens impacta en un grau important.

En el moment d'escriure aquestes notes, novembre de 2015, la taxa d'atur a Canals és del 18,98%, 1.715 persones. Per da-

lunt de la taxa comarcal, que és del 16,34% i del País Valencià que és del 14,67%. (Dades d'argos. gva.es, a 30.9.2015).

Els canalins tenen fama de treballadors i emprenedors, però no és prou això. Les institucions públiques, govern de l'Estat, la Generalitat i l'Ajuntament, tenen molt a fer en aquest aspecte, creant les condicions adients perquè l'economia torne a un estat més racional i les persones treballen dignament.

La corporació municipal ha tingut i té ací el principal problema del poble i el major repte. Sabem que és complex i que els ajuntaments no disposen de mitjans adequats, però comprovem en altres poblacions que una determinant intervenció de la primera administració ha sabut crear les condicions que parlàvem abans. Cal voluntat política, imaginació i en aquest tema concret tan essencial governar a mitjà i llarg termini, especialment.

Tant de bo que això es done en la nova i esperançadora etapa que acabem d'encetar amb les eleccions municipals del 24 de maig.

Pel que fa a Cultura, la Vila, tot i disposar d'infraestructures excel·lents com Ca Don José i Centre

Calixte III, pendents de programacions adequades, té mancances importants en l'aspecte patrimonial: protecció d'edificis i espais singulars, arquitectura de l'aigua, museu de Canals i de la Festa, així com l'edició definitiva i completa de la Història de Canals, recuperació de les Beques d'Investigació Sivera Font, etc., etc., qüestions ignorades i marginades pels darrers governs municipals.

També les nostres singulars festes, les de sant Antoni i les de la Santa Creu, a la Torre, i sant Vicent, amb les respectives pujades al pi, necessiten més atenció, tutela i cura.

Les jornades culturals SANT ANTONI, FESTA I PATRIMONI CULTURAL, reconvertides gratuïtament pel Partido Popular en JORNADES SANTANTONIANES incidint així en un matís més religiós, cal potenciar-les especialment en el seu sentit originari de cultura civil. Que no vol dir ignorant el respectable fet religiós.

Que així siga!

FRANCESC TORMO
Coordinador de

*la revista
de Canals*

DONES CANALINES COLLINT LA MADUIXA
(FRESA) AL PLA NOU, ANYS 55-60.

FOTOGRAFIES CEDIDES PER
VICENTE ARNAU PEREZ.

EL PARTIDOR REIAL CREA CANALS D'AIGUA

Per què *una revista de Canals?*

Creguem que són importants les arrels. I també considerem que ho són les ales, d'importants. Coneixements i arrels per arrelar-nos a la terra, a la història, a la llengua, a la nostra gent, als nostres paisatges, etc.

I, quan calga, també ales per a poder volar a altres terres, històries, llengües, etc. Si de ves en quant volem cap a *l'altre* apreciarem millor i estimarem millor el nostre.

Amb eixa intenció naix *la Revista de Canals*. Tant de bo que ho sapiem fer.

Diu el nord-americà Marcus Garvey:

*Un poble sense coneixement
de la seua història, orígens i cultura
és com un arbre sense arrels.*

*la revista
de Canals*

HISTÒRIA GRÀFICA

FESTA D'ELS PARELLS DE 1918. FESTER BANDERA, RICARDO GÓMEZ TORMO.

FESTA D'ELS PARELLS DE 1918. FESTER CUIROS, RICARDO GÓMEZ ALVENTOSA. FILL DEL FESTER BANDERA

Contarella

Vicentet i la bóta de vi

> VICENT ENRIC BELDA

El que ara vos contaré no és una antiga llegenda, tampoc una modesta contarella; és sols un succeït simpàtic que tothom a Canals coneixia, i que vai conèixer de primera mà de boca del seu protagonista, l'oncle Vicent, un home enorme i de força descomunal que treballava com quatre i bevia com vuit; una mena de gegant a qui agradava fer volantins i giravolts per l'aire a la seua dona, la qual es pixava de tant de riure, passant d'un muscle a l'altre, tan lleugera com si fóra una ploma.

L'oncle Vicent era llaurador i també obrer. Va dedicar-se molts anys a fer regadores d'obra, quan tot el terme es va innovar amb terra roja i es van excavar pous i el secà adust va esdevenir horta generosa.

Bé doncs, durant una setmana va estar treballant el gegant Vicentet —com era conegut irònicament— en una casa de camp, arreglant les parets d'una séquia, acompanyat només per un ajudant seu, un home mig engolit, que no feia pòls ni remolí.

Dilluns, quan va començar l'obra, l'amo de la casa, que devia ser un home bastant confiat i prudent, va apropar-se a Vicentet mentre esmorzava i li va

AQUARELA DE JOSEP RAMÓN MOLTÓ

amollar una marraixa de vi.

—Jas, Vicentet, perquè no se't pare el mos —li va dir—. Si se t'acabara la marraixa, allí mateix, darrere de la porta de la casa hi ha la bóta, un barril de quaranta litres de vi de les Alcusses ple a vessar.

Després l'amo va marxar. Tenia faena en altres terres que posseïa i no tornaria fins que la séquia estiguera acabada. En qualsevol cas, estava tranquil: Vicentet era un home honrat i molt treballador, d'això n'estava segur.

La faena d'obrer és molt dura si hi treballes a la intempèrie, i aquell degué ser un hivern molt cru.

Dissabte de matí, acabat ja el temps previst, l'amo va tornar a la seua casa de camp i va comprovar satisfet que l'obra havia estat enllestida en una sola setmana, tal com Vicentet li havia promés.

Tot content, pensant d'esmorzar amb els manobres, l'amo va anar a per la seua marraixa de vi i va comprovar que estava pràcticament buida. Va entrar a la casa. Darrere de la porta va voler omplir-la amb vi del barril. Va obrir l'aixeta, però no hi rajava. Dels quaranta litres de vi que hi guardava, ja no n'hi quedava ni una sola gota. Llavors va eixir encés com un misto al carrer, mostrant-li indignat, a Vicentet, la marraixa:

—Redéu, redéu, Vicentet, no sabia jo que el formigó de les séquies el pastaves amb vi —li va dir—, que, si m'encante, quasi que no em pots acabar la faena!

Així, si penseu que hi havia quaranta litres de vi i cinc jornades de faena, podeu bé calcular quant de vi li va fer falta cada dia, a l'oncle Vicentet, per acabar aquella séquia.

HISTÒRIA GRÀFICA

ELS GERMANS RICARDO I ANTONIO PEREZ GARCIA.
ELS ROIGS DE SARCOS, SEGANT SORGO AL PLA VELL, 1982.

24 DE MAIG DE 2015

ELECCIONS MUNICIPALS I AUTONÒMIQUES

22 | MIÉRCOLES, 27 DE MAYO DE 2015

elecciones **24M** LA COSTERA-LA CANAL-LA VALL ▶ PACTOS DE GOBIERNO EN LA COSTERA

Un rompecabezas llamado Canals

▶ GdC tiene la llave del futuro gobierno: ni el PP ni un bloque de izquierdas suman mayoría absoluta

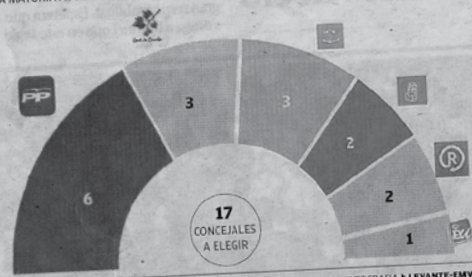
SERGIO GÓMEZ KÁTIMA

El 24M ha revolucionado el mapa político de Canals. La elevada fragmentación en el segundo municipio más poblado de la Costera vaticina un intenso proceso de diálogo entre los seis partidos que han obtenido representación en las urnas para garantizar la gobernabilidad de aquí al 13 de junio, cuando se constituirá el nuevo ayuntamiento. A estas alturas, lo único claro es que el PP ha perdido la mayoría absoluta de la que gozaba desde 2011. Los populares se han dejado 1.209 sufragios y tres concejales por el camino. En frente, un hipotético bloque de izquierdas integrado por Compromís —que incrementa en 500 votos y 1 regidor su resultado de en 2011—, PSOE y Bloc —estancado en dos concejales—, Reiniem Canals —que irrumpe con fuerza con dos ediles— y EU —con uno— quedaría a solo un regidor de ocupar ese espacio mayoritario.

En el incierto panorama que se abre, Gent de Canals (GdC) parece tener la clave para descifrar el enigma. La formación independiente, segunda fuerza más votada en los comicios, fue desalojada en 2007 del gobierno municipal por el PP de Ricardo Cardona, que hasta 2011 gobernó en minoría en la lo-

Reparto de regidores en Canals

LA MAYORÍA ABSOLUTA ESTÁ FIJADA EN 9 CONCEJALES

Fuente: Ministerio del Interior.

Compromís obtiene 470 sufragios más que en 2011 y se convierte en la primera fuerza de la izquierda en el municipio

calidad. Durante aquel mandato, GdC, PSOE y Bloc quedaron en la oposición aunque sumaban más ediles que los populares. Se antoja difícil que esta situación vuelva a darse. A pesar de no compartir espectro ideológico, Gent de Canals, que repite con 3 ediles el resultado

de hace 4 años —aunque con casi 200 sufragios más— ha mostrado en la última legislatura su sintonía con los partidos de la izquierda en una férrea oposición al PP.

Ayer, el candidato de los independientes, Ricardo Requena, indicó a Levante-EMV que su agrupación aún ha de reunirse para estudiar los pasos a dar. «Tenemos por delante 20 días de reflexión: no hay que precipitarse ni cometer los errores del pasado», explica Requena. El candidato se muestra satisfecho con los resultados del do-

mingo y subraya que GdC ha resistido el «tirón» de Compromís y Reiniem Canals. «La gente está harta del rodillo: pide consenso, diálogo y representación», añade.

Similar análisis del panorama municipal hace Joan Carles Pérez tras el éxito cosechado por su formación. El candidato de Compromís —que ha rebasado al PSPV como primera fuerza de la izquierda— destaca que «la gente ha decidido que hay que dialogar y llegar a acuerdos entre todos los partidos». Pérez avanza que se reunirá «con todos» y se muestra abierto «a todas las posibilidades», aunque recalca que la prioridad es «un pacto con fuerzas progresistas».

El PSPV no levanta cabeza

El PSPV, en cambio, apenas ha conseguido recuperar 70 sufragios respecto a 2011, cuando la formación obtuvo el peor resultado de su historia en las municipales tras bajar de 5 a 2 regidores. Los socialistas empatan a representantes con Reiniem Canals, que saborea el éxito apenas 3 meses después de iniciar su andadura. Antonio Orea, candidato del PSPV, destaca que los electores no han depositado de manera clara su confianza en ningún partido, sino que piden un cambio hacia un nuevo esquema en el que va-

Levante EL MERCANTIL VALENCIANO

Éxito de Reiniem con casi 900 votos

Reiniem Canals cosechó el domingo 887 votos y dos ediles. Todo un éxito teniendo en cuenta que el movimiento cuenta con tres meses de vida. La candidatura municipalista encabezada por Vicent Tornoeró eligió su lista por primarias abiertas a la ciudadanía y redactó su programa dando voz a los vecinos. Ahora la formación ha de debatir la línea a seguir ante posibles acuerdos, con vistas a la composición del nuevo consistorio. Tornoeró indica que los vecinos «han pedido cambio» apostando por «quitar la mayoría absoluta que estaba dañando al pueblo» para reemplazarla por «otra manera de hacer política» que prime «el consenso y el diálogo».

rias fuerzas tomen las riendas del consistorio adoptando acuerdos. Orea muestra su «predisposición» a dialogar con todas las formaciones «excepto el PP», siempre y cuando las negociaciones se centren en «escuchar a la ciudad» para «cambiar el rumbo hacia un consistorio más progresista», dejando aparcaadas cuestiones como el reparto de regidurías.

Canals

La fragmentación de los resultados hace complicado el pacto

El PP se queda **lejos de la mayoría**, la izquierda tampoco llega y GdC tiene la llave **22**

Pérez, encapçalava la llista electoral de la coalició electoral COMPROMÍS.

La seua elecció va ser fruit de l'acord pres per les candidatures COMPROMÍS, GENT DE CANALS, PSPV-PSOE, REINICIEM CANALS I ESQUERRA UNIDA, amb un total de 11 regidors i regidores. El pacte establia que Pérez serà alcalde el dos primers anys 2015-2017 i el cap de llista de GENT DE CANALS, Ricardo Requena Muñoz, els següents anys 2017-2019.

Joan Carles Pérez Juan (Canals, 1969) és el nou Alcalde de Canals en base als resultats de les eleccions municipals del passat 24 de maig.

> ELECCIONS MUNICIPALS I AUTONÒMIQUES 2015

RESULTATS ELECCIONS MUNICIPALS

Total votants	7.806	75,38%
Abstenció	2.488	24,17%
Vots nuls	135	1,73%
Vots en blanc	89	1,16%

CANDIDATURES	VOTS	%	REGIDORS/ES
P.P.	2.482	32,36	6
GENT DE CANALS	1.445	18,84	3
COMPROMÍS	1.310	17,08	3
PSPV-PSOE	1.060	13,82	2
REINICIEM CANALS	887	11,56	2
ESQUERRA UNIDA (EUPV-EVPV-ERP-V-AS:AC)	398	5,19	1

> ELECCIONS MUNICIPALS I AUTONÒMIQUES 2015

RESULTATS ELECCIONS AUTONÒMIQUES

Total votants	7.770	76,19%
Abstenció	2.428	23,81%
Vots nuls	158	2,03%
Vots en blanc	98	1,26%

CANDIDATURES	VOTS	%
P.P.	2.220	28,57
COMPROMÍS	2.044	26,3
PSPV-PSOE	1.119	14,40
PODEMOS/PODEM	746	9,60
CIUTADANS	733	9,43
EUPV-EV-ERPV-AS:AC	355	4,57
PACMA	51	0,66
UPyD	45	0,58
GANEMOS	42	0,54
FE de Las JONS	25	0,32
SOMVAL	24	0,31
POBLE	24	0,31
ESPAÑA 2000	21	0,27
VOX	18	0,23
RECORTES 0	9	0,12
AVANT	9	0,12
UxV	8	0,10
JUNTS	7	0,09
PCPE	6	0,08
LCN	3	0,04
MSR	3	0,04
EB	2	0,03

Totes les imatges corresponen a la campanya electoral i al dia de la votació.

IMMIGRACIÓ INTERNACIONAL A CANALS

> FRANCESC TORMO

EMIGRAR

La història de la Humanitat es un continu i perpetu procés de grans migracions, arribant a afirmar-se que “Quasi tota la història de la Humanitat és la història de les migracions. Creient que l’*Homo erectus* apareguera a l’Àfrica, la resta de població mundial és (som) descendent d’emigrants”. Així que, des de la prehistòria, els éssers humans han migrat en tot el planeta. És a partir de la revolució industrial dels segles XVIII-XIX quan el fenomen de les migracions s’intensifica enormement. Al llarg de la història s’han donat diverses causes per emigrar, unes obligatòries –les més- i altres voluntàries: polítiques, soci-econòmiques, familiars, bèl·liques, religioses, catàstrofes. En aquest article ens centrarem en les socioeconòmiques, possiblement les més destacades i freqüents al llarg de la història. Recordem la més recent emigració espanyola dels anys 60-70 on, durant el franquisme, dos milions de persones es veieren obligades a emigrar, especialment a Europa, cercant la subsistència més bàsica. Hem tingut familiars treballant a França, Holanda, Suïssa, Alemanya i encara hui camperols valencians se n’han anat a la verema francesa. El diari LAS PROVINCIAS del passat 5 d’agost informava: “1.150 valencianos acudirán a vendimiar este año a Francia”, i un bon nombre de científics i universitaris valencians han hagut d’emigrar a Europa i Amèrica. El fenomen migratori afecta tota Europa i en molts casos en circumstàncies tràgiques, com són l’arribada d’emigrants en pateres, amb moltes persones que perden la vida durant el trajecte per mar des dels seus països.

CAUSES DE LA IMMIGRACIÓ A ESPANYA

“La immigració a Espanya presenta un caràcter multifactorial. Entre les seues principals causes es troben: El factor més important d’atracció migratòria és el desenvolupament econòmic que ha mostrat Espanya des de 1993. Basada en un creixement de la construcció i el turisme, l’economia espanyola ha vingut requerint des de llavors una gran quantitat de mà d’obra. En 2005, el país havia creat uns 900.000 treballs nets, dels quals prop d’un 40% s’ha ocupat per estrangers.

- *La identitat cultural i lingüística amb Iberoamèrica, d’on procedeixen el 36,21% dels estrangers que hi havia a Espanya en 2006, és un important factor d’elecció per als immigrants d’aquesta procedència.*
- *La suavitat del clima en el context europeu i l’atracció per la manera de vida, seguint l’efecte “Sun Belt”. El 21,06% dels estrangers que hi ha a Espanya procedeixen d’Europa Occidental, especialment de Regne Unit, concentrant-se en les regions insulars i a Alacant i Màlaga. Molts d’ells són immigrants d’alt ingressos: jubilats, treballadors a distància amb Internet o que estableixen negocis, en general relacionats amb l’hostaleria.*
- *La proximitat geogràfica al continent africà: amb fronteres terrestres amb el Marroc, les illes Canàries pròximes a l’oest africà i el propi sud peninsular proper al Magrib. La renda per càpita espanyola era, en 2001, dotze vegades superior a la d’un marroquí; així, la frontera hispà-marroquina és la més desigual en termes econòmics de tota l’OCDE. El 18,13% dels estrangers censats a Espanya en 2006 procedien d’aquest continent, molt especialment del Marroc”.*¹

¹https://es.wikipedia.org/wiki/Inmigraci%C3%B3n_en_Espa%C3%B1a

Per comprendre el fenomen migratori contemporani, transcrivim la següent nota del periòdic EL PAIS del 11.12.2011, extensa però il·lustradora:

“Emigrantes otra vez.

LOLA HUETE MACHADO /
VIRGINIA COLLERA

Giro de 180 grados. En esta década, la emigración volverá a superar a la IMMIGRACIÓN en España. Según las proyecciones del Instituto Nacional de Estadística (INE), cada año se marcharán medio millón de personas por la falta de trabajo y perspectivas. En torno al 10%, españoles. Ponemos cara a esas cifras. Los protagonistas de estas páginas traen de nuevo la sombra de aquellos padres y abuelos con las maletas rumbo a América, Inglaterra, Alemania.

*Así, los emigrantes económicos vuelven a ser una realidad en España (lo fueron durante todo el siglo XX y dejaron de serlo a finales de los ochenta). Nadie lo hubiera creído hace apenas un lustro. La prueba: revisando la hemeroteca, ahora que El País Semanal acaba de cumplir 35 años, encontramos en el Extra del 30º aniversario, publicado en mayo de 2006, que una de las historias incluidas en él se titulaba **Cómo hemos cam-***

*biado: «La IMMIGRACIÓN ha cambiado el perfil del español del siglo XXI. De pocos (33 millones) e iguales hemos pasado a ser más (44 millones), más heterogéneos y multiculturales. Marroquíes, ecuatorianos, rumanos o asiáticos conforman un país nuevo». Y en ese mismo texto se citaba un editorial de este periódico en 2002 titulado **Gracias por venir**: «El primer bien de un país es su población. Y esta depende cada vez menos del lugar de nacimiento. Somos más gracias a los demás. En esta España que envejece, **la IMMIGRACIÓN cae como agua de mayo**». (La negreta es nuestra).*

LA IMMIGRACIÓ A CANALS

Aquesta immigració contemporània ha arribat de forma destacada també a Canals. És una situació històrica mai donada al nostre poble sobre la que pensem que cal tindre una certa informació divulgativa, que és el que intentem en estes notes. En una futura perspectiva històrica, l'actual fet migratori marcarà una fita destacada, especialment per les conseqüències històriques, econòmiques i culturals. Al Padró Municipal d'Habitants de Canals a data 28.7.2015 figuren les dades que reproduïm al següent quadre:

Nacionalitat	Homes	Dones	Total	Percentatge sobre el total de la immigració a Canals %	Percentatge sobre els habitants de Canals %
PAÏSSOS COMUNITARIS					
Alemanya	3	1	4		
Bèlgica	4	3	7		
Itàlia	8	1	9		
Hongria	1	0	1		
Finlàndia	2	1	3		
Països Baixos	0	1	1		
República Eslovaca	0	1	1		
Bulgària	865	698	1.563	56,83	10,49
França	16	11	27		
Eslovènia	4	4	8		
Irlanda	1	0	1		
Lituània	30	20	50	1,81	0,33
Romania	296	198	494	17,96	3,31
Polònia	1	5	6		
Regne Unit	49	34	83	3,01	0,55
Suma comunitaris			2.458		

BOU, BULL, BROOK , BOZGA, CUTAIA, DIMITROVA, DYUVLETOVA, GENCHEV, HULK- KONEN, HRISTOV, VETANOV, KHELLIL, MARINOVA, MARUOTTOLO, CHEN, CORNEL, UAN, ESPIPIO, MAKROUM, RABOS- LAVOV, ROSEV, SEATH, SIDENCU, SWAIN, TEFANOV, TETLEY, TIMMS, WALTERS, WOOLLETT, YI XIN, YUAN.

COGNOMS D'IMMIGRANTS A CANALS

> ACTUALITAT *IMMIGRACIÓ*

Nacionalitat	Homes	Dones	Total	Percentatge sobre el total de la immigració a Canals %	Percentatge sobre els habitants de Canals %
PAÏSSOS NO COMUNITARIS					
Suïssa	1	1	2		
Ucraïna	6	4	10		
Armènia	0	1	1		
Rússia	4	6	10		
Algèria	48	19	67	2,43	0,45
Marroc	53	33	86	3,12	0,57
Mauritània	1	1	2		
Senegal	3	0	3		
Canadà	0	1	1		
Estat Units d'Amèrica	1	2	3		
Costa Rica	1	0	1		
Cuba	3	1	4		
El Salvador	0	1	1		
Hondures	1	5	6		
Nicaragua	1	1	2		
República Dominicana	3	2	5		
Argentina	2	2	4		
Brasil	1	3	4		
Colòmbia	4	9	13		
Xile	1	1	2		
Equador	5	5	10		
Paraguai	0	3	3		
Perú	0	2	2		
Uruguai	2	4	6		
Veneçuela	4	2	6		
Xina	14	10	24		
Índia	1	0	1		
Pakistan	8	5	13		
Suma no comunitaris				292	
Total immigració				2.750	

Ens detindrem especialment en Bulgària i Romania, països amb més immigració a Canals. Als dos països i a la resta que figura al quadre, com Hongria, Eslovènia, Lituània, Polònia, Ucraïna, Armènia, Rússia, tots ells a l'Europa de l'Est amb economies pseudocomunistes, els canvis polítics esdevinguts al segle XX a la dita àrea geogràfica: caiguda del mur de Berlín (1989), desintegració de la Unió Soviètica i la fallida de el dit sistema pseudocomunista, han implicat un canvi total de les seues estructures econòmiques, passant de la superplanificació econòmica estatal a l'economia de mercat o capitalisme, produint-se la privatització tant dels sistemes financers com de la propietat dels mitjans de producció. Aquesta radical transformació socioeconòmica ha sigut el factor fonamental que ha generat uns alts índex d'atur i sous baixos que han originat la important emigració.

BULGÀRIA

Superfície: 110.912 km².

Població: 7.384.000 (ONU, 2012).

República de l'est d'Europa, a la Península Balcànica, limita amb Romania al nord, Sèrbia i Macedònia a l'oest, Grècia i Turquia al sud i la mar Negra a l'est. És membre de la Unió Europea des de l'1 de gener de l'any 2007, junt amb Romania. Tot i tenir una població majoritàriament eslava, té també importants minories turca i gitana. El búlgar és l'idioma oficial i gran part de la població declara pertànyer a l'Església Ortodoxa (83%). Un 12% és seguidora de l'Islam. Agricultura més important: conreu de cereals (especialment blat), dacsca, civada, sègol i arròs. Com agricultura més industrialitzada: tabac, cotó i gira-sol. Industries principals: electricitat, gas natural, alimentació, begudes, tabac, màquines i equípaments, metalls bàsics, productes químics, coc, refinèria de petroli, combustible nuclear. Els búlgars s'han integrats a la societat canalina i mostren un nivell cultural alt en molts casos. Hi han d'adults que han mamprès ací estudis mitjans i superiors. La majoria parlen castellà i alguns també valencià, especialment els fills i filles. En molts casos han

adquirit la seua pròpia vivenda. Més del 89% de la població s'adsciu a l'Església Ortodoxa Romana: un 5,6% són catòlics, un 3,7% són protestants. Romania és un dels principals productors i exportadors de productes agrícoles d'Europa. Aquest sector representa el 10% del PIB. Els cultius ocupen el 40% de la superfície del país; els recursos forestals són abundants i la pesca s'està expandint. Existeixen jaciments de gas cotxe. Canalins ben relacionats amb ells ens confirmen esta integració que no és dona, per exemple, amb els romanesos. Treballen, com aquells, fonamentalment a l'agricultura i la construcció. Rebutgen fermament demanar res. Un ciutadà búlgar en va manifestar "yo quiero trabajo no limosna". M'han contat un cas puntual i concret d'un matrimoni de búlgars, amb fills, que després d'haver-se comprat un pis a Canals, l'home va aconseguir treball a Suïssa i se'n van tornar ací perquè els agradava més aquesta forma de vida. Lituans, russos, ucraïnesos i altres ciutadans/ciudadanes de països de l'est es manifesten molt semblant als búlgars.

ROMANIA

Superfície: 238.391 km².

Població: 21.848.000 (ONU, 2006)

República de l'est d'Europa, situada a la regió dels Carpats. Limita amb Ucraïna al nord, Moldàvia a l'Est, Hongria a l'Oest i Sèrbia i Bulgària al Sud. És membre de la Unió Europea des de l'1 de gener de l'any 2007, junt amb Romania, i membre de l'OTAN des de l'any 2004. La majoria de la població pertany a l'ètnia romana (88,9%), seguida per una important col·lectivitat d'hongaresos (6,6%), gitanos (2,5%), ucraïnesos, russos, alemanys, turcs, búlgars, italians i serbis, junt amb altres minories constitueixen la natural y petroli que aporten un percentatge significatiu del consum diari, però per a cobrir la totalitat de la demanda el país està obligat a importar-los, principalment de Rússia. Per a tractar de reduir la dependència de factors externs, s'ha impulsat la generació en plantes d'energia nuclear

> ACTUALITAT *IMMIGRACIÓ*

i hidroelèctrica, i entre ambdues classes proporcionen un 45% de l'energia consumida en el país. El sector industrial representa el 35% del PIB, malgrat que en els últims temps, les instal·lacions construïdes durant l'etapa d'economia centralitzada han quedat obsoletes i les fàbriques han hagut d'invertir massivament en modernitzacions. Els principals sectors són el tèxtil, el siderúrgic, la producció de maquinària i vehicles, d'armament i el processament de la producció agropecuària. Els serveis comprenen el restant 55% del PIB, sent el turisme el principal contribuent. El Mar Negre, el delta del Danubi i els Carpats són les atraccions naturals que concentren el turisme, mentre que en Transilvània destaca el patrimoni cultural.

No s'han integrat tant al poble com els búlgars encara que en els dos casos les relacions son quasi endògenes. Prefereixen el lloguer a la compra del seu habitatge.

Respecte de la resta de nacionalitats cal destacar pel seu nombre:

-Marroc i Algèria, 86 i 67 ciutadans/ciutadanes, respectivament. Han vingut per motius laborals, dedicant-se a l'agricultura. De difícil integració, mantenen estrictament les seues tradicions culturals, religioses i socials. Són poc permeables a els

nostres costums i mantenen relacions exclusivament entre ells, fonamentalment.

-Regne Unit, 83 ciutadans/ciutadanes. Majoritàriament són jubilats que han vingut –amb bones pensions- per gaudir del clima i una forma de vida que els agrada. Els agrada però “des de fora”, socialment les relacions són exclusivament entre ells. Coneguem casos de matrimonis mixtos: canalines/ anglesos. I algun anglès que treballa aquí. Als centres educatius de Canals hi han escolaritzats xiquets i joves anglesos. Coneguem també un ciutadà irlandès. Una anècdota: el dia dels Parells, al Casino Gran, diversos anys he vist anglesos tirant un vítol amb molt d'estil. -Sud-americans. Han vingut per motius sociolaborals i la parla d'espanyol ha favorit la seua integració.

Els motius per a l'emigració de la resta de nacionalitats, obeeixen principalment a aspectes familiars, particulars i/o molt puntuals.

Personalment opine que aquest fenomen és una bona oportunitat, que no hem de perdre, per enriquir-nos culturalment i humanament. En *els altres* ens he de veure *nosaltres mateix*. Recordem la gent nostra que, als anys 70, va haver d'anar a buscar el pa a Europa. Sí que és veritat que la crisi econòmica que ens afecta afegeix complexitat a aquesta situació. Això es objecte d'un altre article.

MUNTADORS DE LA FOGUERA DE L'ANY 2008. ENTRE ALTRES CANALINS PARTICIPEN DIVERSOS CIUTADANS BÚLGARS: NECCO NIKOLO, TASI NICOLOV, VESELIN APOSTOLOV, VASIL VESECMOV, JRISTO NIKOLOV, IVAN BORISOV I UNA DONA, VENKA IGNATOVA, POSSIBLEMENT LA PRIMERA EN LA HISTÒRIA DE LA FOGUERA QUE COL.LABORA EN EL MUNTATGE.

MARCIAL DAVANT UNA PART DE L'EXPOSICIÓ

Marcial Martínez Barberá i “EL RACÓ DELS NOSTRES AVANTPASSATS”

> PERE P. MARTÍNEZ PENALBA

El motiu d'aquesta entrevista és que Marcial Martínez Barberá, amant del seu poble i de les seues arrels, té al garatge de sa casa un petit museu de peces antigues anomenat *El racó dels nostres avantpassats*. Aleshores volem conèixer quina és la història d'aquest museu perquè creiem que és necessari que tothom la conega. Però abans és convenient saber algunes dades de la vida d'aquest veí de Canals.

Marcial Martínez Barberá va nèixer a Canals, comarca de La Costera, en el carrer José Antonio (actual avinguda Blasco Ibáñez) número 23 el 10 d'agost de 1943. Fill de Marcial Martínez Anaya, natural d'Aiora i de Maria Barberá Micó, natural de Canals. Marcial és el quart fill d'aquest matrimoni després de José, Maria i Nieves. Malauradament, José i Nieves van morir quan només tenien un any.

> PATRIMONI LA HISTÒRIA EN ATIFELLS

Marcial es va criar a casa dels seus iaïos materns, Antonio Vicente i Maria, i va iniciar els estudis en el col·legi Calixte III perquè el tenia al costat de casa. Als onze anys va continuar estudiant a l'escola de la Torre de Canals la qual era dirigida per don Vicente Rius. El canvi d'escola va ser originat perquè Marcial era esquerrà i no sabia escriure en la dreta, aleshores don Vicente tenia les facultats adequades per a ensenyar-li a escriure amb les dues mans.

Durant els estius dels dotze als catorze anys va treballar arreblegant garrofes i ametles. En aquestes feines aconseguia guanyar unes trenta pessetes diàries. Quan en va complir catorze va entrar a treballar a la fàbrica tèxtil Ferry's com a aprenent d'electricista. Quan va tornar del servei militar ja era oficial de primera. Als vint-i-un anys va fer el servei militar al dèset d'artilleria de Paterna.

Als vint-i-set anys va conèixer en la fàbrica Ferry's a Sara, una xica ben guapa de La Granja de la Costera, amb qui es va casar quatre anys més tard. D'aquest matrimoni van nàixer dos xics: José Francisco i Pedro Pablo.

Quan en tenia 49 va tindre un infart que el va incapacitar per a continuar treballant. Els anys posteriors van ser durs perquè era massa jove per deixar de treballar. Però aquest període de tristesa va acabar quan Manolo Valera, un gran amic, li va proposar l'any 1995 col·laborar en Canals Ràdio. Manolo i Marcial feien un programa anomenat "Ràdio K" en el qual entrevistaven a persones tant del poble, de la comarca com de qualsevol lloc de fora del nostre territori. Després de tres anys Manolo va deixar el programa i Marcial va continuar en solitari fent aquest programa, però amb el nom de "Canals, història viva". Aquest programa continua en emissió vint anys després.

Pere: Per què va començar a col·leccionar peces antigues?

Marcial: Perquè des de menut sempre m'han interessat els objectes antics. Aquest interès em ve per-

què m'he criat amb els meus iaïos materns. Crec que el fet de veure al iaïo Antonio Vicente carregar perols, cassoles, cànTERS i llibrells en el carro per a vendre'ls després em va impactar molt. A més, des de sempre he tingut peces antigues per casa i com que tenia molt de temps lliure a causa de l'infart vaig començar a buscar-ne més. També és important destacar que la casa en la qual visc actualment té un garatge prou ample, per tant, podia emmagatzemar tot allò que anava recollint.

P: De quina manera aconseguia les peces per a la col·lecció?

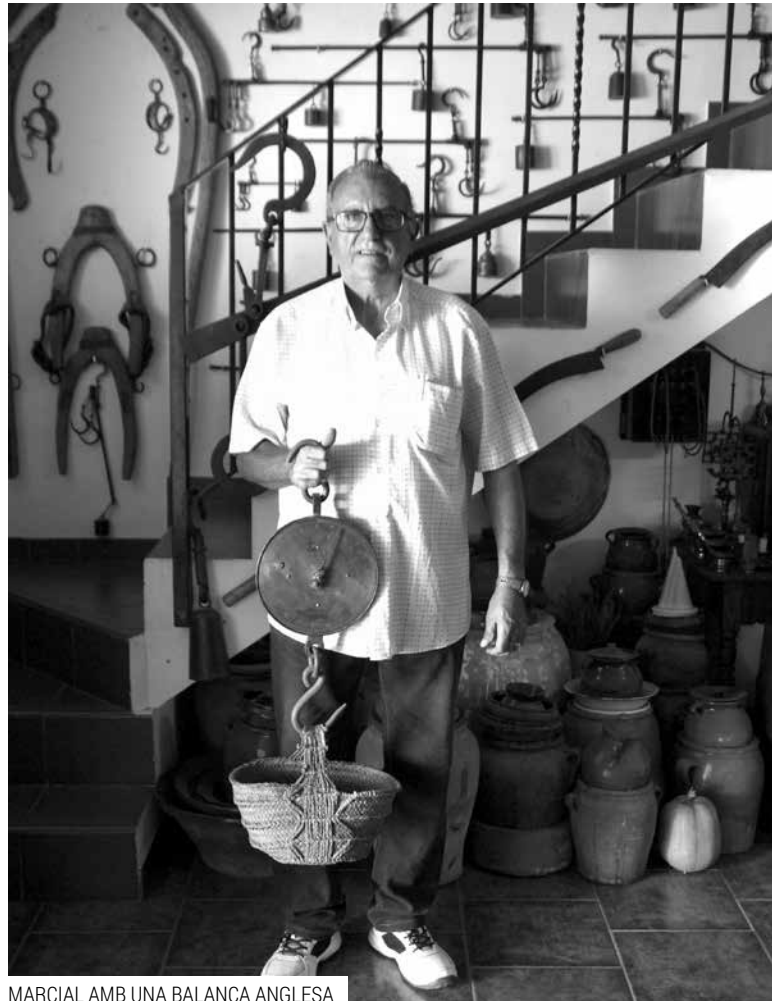
M: De diverses maneres. Per exemple, a les persones majors que entrevistava els deia que havia començat una col·lecció de peces antigues. Aleshores, quan em veïen pel carrer, les acompanyava a casa i em donaven alguna cosa que anaven a tirar al fem. A poc a poc, la resta de la gent gran del poble ja s'havia assabentat de la meua afició i em cridaven per a donar-me alguna eina tant de la cuina, de la llar com del camp.

A més a més, també anava als magatzems de ferralla per a veure si trobava alguna cosa interessant. Quasi sempre trobava alguna cosa com claus, calderes de bullir ceba i romanes, principalment.

També vaig començar a anar als mercadets dels pobles com el de Llanera, Vallés, Novetlè, Xaló i, sobretot, al de València. On aconseguia més coses era en el de València ja que és el més gran de tots i on hi ha un ventall molt ampli de paradetes. En el mercadet de València sempre havies de pactar un preu amb l'amo de la parada i això resultava molt divertit perquè a l'amo li costava rebaixar el preu. La peça més curiosa que he comprat en aquest mercadet ha sigut una anella de metall per a tocar la porta que pesa un quilo.

P: Per què va decidir transformar la col·lecció que tenia en el garatge en un museu?

M: Perquè a poc a poc el nombre de peces anava augmentant considerablement i perquè la varietat

MARCIAL AMB UNA BALANÇA ANGLESA

de les mateixes anava sent peculiar. A més, vaig començar a visitar antiquaris de València on vaig aconseguir peces que eren estranyes i difícils de veure en cap lloc.

També perquè un dia vaig anar al *Museu de la ciutat* de València. Aquest museu està ubicat en el Palau dels comtes de Berbedel i mostra una àmplia i interessant col·lecció de pesos i mesures de capacitat tradicionals (romanes, balances, barcelles, almuds...) recopilades per Juan Antonio Gómez Trénor i Fos. Aquesta visita ja em va donar una idea de quina manera podria fer el museu.

Però la visita que més em va impactar i que em va fer prendre la decisió de convertir el garatge en un

> PATRIMONI LA HISTÒRIA EN ATIFELLS

ROMANA DE PLAT. PESA FINS A 30 GRAMS

museu va ser la visita al *Museu etnològic* de Torrella. Vam anar-hi el meu fill menut i jo perquè el senyor Vicent Martínez, alcalde de Torrella d'aleshores, ens va convidar ja que sabia que m'agradaven les coses antigues. Com he dit abans, la visita a aquest museu em va fascinar tant que a partir d'aquell dia la idea de fer un museu va començar a forjar-se, fins i tot, somiava totes les nits amb aquesta idea.

P: Podria contar el procés mitjançant el qual va anar convertint el garatge en un museu?

M: La meua idea era reproduir una casa de finals

del segle XIX, primeries del XX. La primera cosa que es va construir va ser una *alacena* (rebot) al costat de la llar i la col·locació en la paret d'algunes eines relacionades amb la cuina, la costura, el conreu del camp i la construcció. Una de les peces que més m'agrada contemplar d'aquest lloc és l'aladre per a treballar la terra del camp. Pel terra vaig començar a posar diferents tipus de pesos i mesures de capacitat. Fins i tot, vaig posar una làmpada de mare que li van regalar quan es va casar (dècada dels trenta). Aquesta làmpada està col·locada en un lloc que simula una saleta on es pot observar una *mesa camilla* amb el seu braser.

Després vaig fer un dormitori ja que em van regalar un llit de fusta modernista de principis del segle XX. Aquesta habitació està construïda per unes parets fetes de canyís. En una d'aquestes vaig col·locar un finestró que vaig trobar en les obres d'una casa situada en el casc antic de Canals. En aquesta habitació es poden veure tots els elements característics d'un dormitori d'aquells anys com un fanal que fa la funció d'una làmpada, un bací (orinal) dins d'un moble de fusta treballat amb marqueteria, una perxa de fusta, un catret, una cadira reclinatòria i un escalfador perquè el llit estiga calent abans de dormir.

Com que tenia una gran quantitat d'eines i utensilis vaig fer diversos prestatges de fusta i d'escaiola per a col·locar, principalment, els objectes de la cuina com perols, cassoles, molinets per a moldre café, màquines per a embotits, etc.

Per a reproduir la cuina vaig fer un banc amb taulells de ceràmica per a col·locar un foguer de carbó. Al costat vaig construir un rebot per a col·locar el llibrell de pastar, el cernedor i el sedàs. Finalment, la decoració del soterrani va acabar amb la construcció d'una altra llar on podem trobar diverses calderes per a bullir ceba i olles per cuinar el menjar.

Per últim, com que quedava un racó on no hi havia res vaig decidir fer un pou amb la corriola i el poal de metall corresponent perquè en casa dels meus iaies n'hi havia un.

Una vegada tot estava en el lloc corresponent faltava la il·luminació. Vaig pensar en il·luminar el museu amb cressols, llanternes i portalàmpades de baioneta, el fil del qual està folrat amb paper de seda amb la finalitat que les mosques no estigueren a prop del menjar que s'estava cuinant. Cal destacar que totes les bombetes que s'han utilitzat són de quinze vats. És impressionant com canvia el museu quan s'encenen les llums perquè és com si et traslladares a una casa de principis del segle passat.

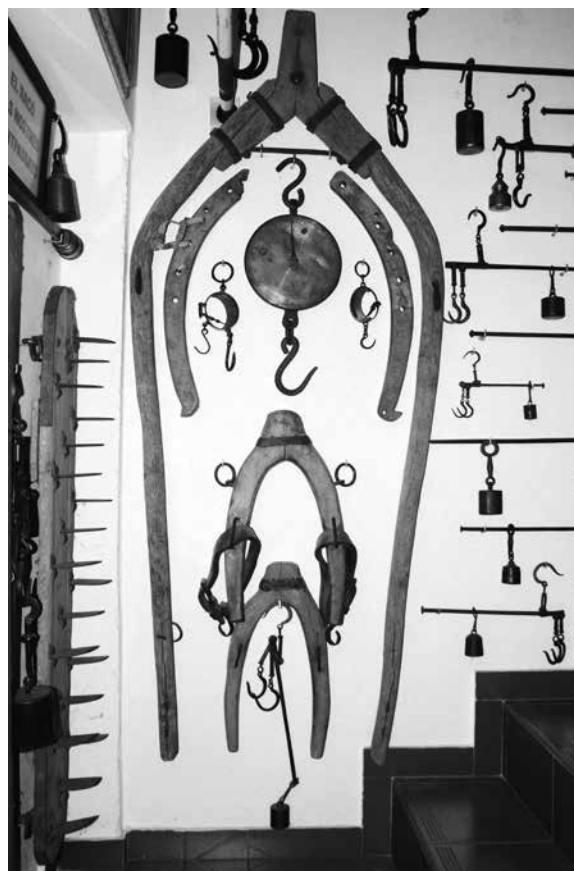
P: Aleshores, quan de temps va tardar en acabar de fer-ho tot?

M: Aproximadament va ser un procés que va durar un sis mesos. El que passa és que el museu no és un projecte tancat, és a dir, que des de fa quinze anys vaig ampliant la col·lecció a poc a poc amb peces molt singulars i no molt grans. Cal tindre en compte que l'espai del garatge és limitat i ja no caben peces voluminoses.

P: Una faceta que m'agradaria destacar de Marcial és la de restaurador. De quina manera restaura i conserva tot allò que té al museu?

M: Com tothom sap, els objectes de fusta i de ferro han de tindre un manteniment continu perquè sinó aquests objectes es fan malbé ràpidament. Pel que fa a la fusta, l'enemic més immediat és el corcò i pel que fa al ferro, el problema més greu és l'òxid. Perquè aquests problemes no sorgisquen una persona els ha de tractar amb regularitat.

Aquests mètodes de restauració els vaig aprendre gràcies a l'amistat que vaig establir amb un restaurador de València que es diu Salvador. El senyor Salvador tenia una tenda d'antiguitats la qual visitava amb regularitat i sempre li comprava alguna cosa. Un dia li vaig preguntar què feia per a mantindre les peces en tan bon estat i em va dir que anar a la drogueria *Las Barcas*, que estava situada a prop del carrer *Les barques*, i que comprara cera incolora d'antiquari. Amb aquesta cera i petroli mesclat amb boles de naftalina vaig restaurar i conservant tant les peces de fusta com les de ferro. Si no li dediques

temps i un manteniment continu, aquestes peces es fan malbé de seguida.

M'agradaria destacar que quan arriben a les meues mans les peces estan en un estat bastant lamentable. Aleshores comence a aplicar aquests productes que he comentat abans i, amb molta paciència i treball, les peces van agafant l'aspecte que tenen quan estan exposades.

P: Quan visites el museu observes que hi ha peces de qualsevol àmbit, però per quin camp s'ha decantat al llarg dels anys?

M: Sempre m'han interessat les peces i les mesures de capacitat perquè és molt curiós de quina manera pesaven i mesuraven els productes en el passat. Clar, s'ha de tindre present que abans no hi havia cap mètode electrònic que ajudara a pesar o a mesurar.

> PATRIMONI LA HISTÒRIA EN ATIFELLS

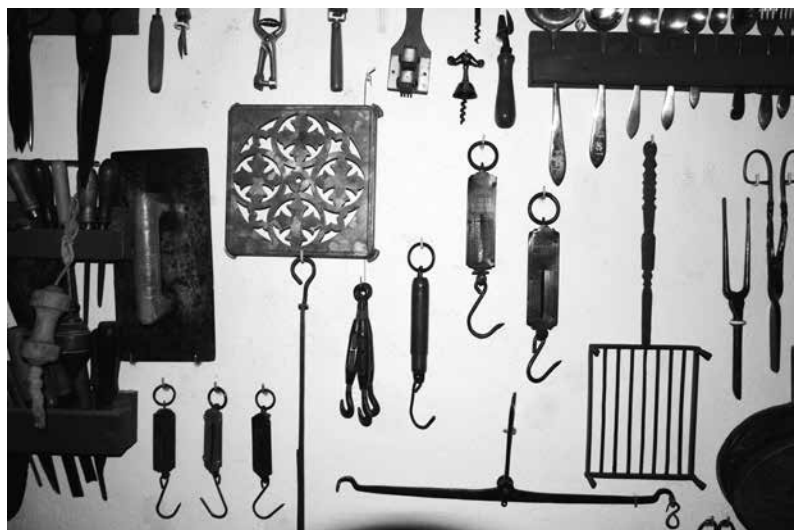
Pel que fa a les mesures de capacitat, en el museu podem veure almuds i barcelles, per una banda, i el *celemín* i la *fanega* (d'origen castellà), per l'altra.

Quant a les eines per a pesar podem observar diverses romanes i balances. Hi ha un total d'unes cinquanta peces. En la majoria d'aquestes podem veure el segell del fabricant i de l'organisme administratiu que certificava que aquella romana o balança era adequada per a comercialitzar. Aquests segells també els podem veure en alguns almuds i en algunes barcelles.

M'agradaria afegir que tinc des d'una romana que pesa només fins a trenta grams, fins a una altra que pesa fins a mil quilograms. Aquesta última té unes dimensions bastants espectaculars. Em va costar molt d'aconseguir, però finalment em vaig fer en ella.

P: Marcial, s'enrecorda de la primera peça que li van donar?

M: Sí, Amelia Maset, veïna de Canals, em va donar una caldera per a bullir ceba, un molinet per a moldre café i una romana. La veritat és que em va fer molta il·lusió que Amelia em donara aquests objectes de manera totalment desinteressada. També Leonor Garrido, que ens va deixar quan tenia cent anys, em va donar una barcella, un llibrell de

la matança, un caldero i un cassó colador.

P: Sap quines persones li han donat cada objecte que forma part d'aquesta col·lecció?

M: Sí, perquè en una agenda tinc la relació de totes les persones que m'han donat alguna cosa. Sense les seues donacions desinteressades la idea de fer un museu no s'haguera fet realitat. És més, haguera sigut impossible. Per això, vull donar-los les gràcies.

P: Quantes peces té en l'actualitat el museu?

M: Aproximadament hi hauran unes dues mil peces. Sincerament, mai m'imaginava que la col·lecció del museu arribara a aquesta xifra ja que tota aquesta aventura va començar com una simple afició.

P: De totes les peces que estan exposades, quina o quines són les que més s'estima?

M: És molt difícil decidir-te per alguna perquè totes tenen una història particular. Però aquelles que més estime són una clau vella de ferro d'una grandària considerable que li vaig comprar a un antiquari de València, una romana menuda que només pesa fins a trenta grams i, sobretot, una barcella que té el segell de l'escut del Regne de València.

P: Com se li va ocórrer el nom d'*El racó dels nostres avantpassats* per al museu?

M: Un dia ens vam reunir tots els membres de la família per a decidir quin nom li posàvem al museu. Aleshores cadascú va començar a dir un nom, una frase, una paraula... Finalment, i per unanimitat, va sorgir *El racó dels nostres avantpassats*. Però el meu fill menut va comentar que podríem afegir alguna frase sota el nom. Aleshores vam afegir el següent: “Un viatge per la vida dels nostres avantpassats, d’aquelles persones que hem estimat i que sempre estimarem”.

P: Pot anar qui vulga a visitar-lo?

M: Per suposat. Al llarg d’aquests anys qualsevol veí de Canals que ha tingut interès de veure’l l’ha visitat sense cap problema.

A més de persones particulars, també ha vingut alumnat tant d’escoles com d’instituts, estudiants universitaris que havien de fer algun treball d’investigació, professorat de tots els nivells educatius i, fins i tot, un restaurador del Museu Etnològic de València que està situat en la Beneficència que volia conèixer personalment la col·lecció i de quina manera restaurava i conservava les peces.

També, un dia va vindre Canal 9 a fer un reportatge sobre la col·lecció que es va emetre en el programa “En connexió”, aprofitant que se celebrava a Canals la nit del farolet. Tant la periodista com el càmera es van quedar fascinats quan van veure el museu.

P: En un futur, què pensa fer amb tant de material?

M: Sincerament, m'agradaria que el poble gaudira de totes les peces que formen aquesta col·lecció en un lloc adequat. Quan visites diferents museus com el de la Beneficència a València, el de Torrella o el de Llanera, tens enveja sana perquè t'agradaria que el teu poble tinguera un museu així. Però això no depèn de mi. A més, estic convençut que si Canals tinguera un museu d'aquestes característiques podria convertir-se en un reclam turístic per al nostre poble.

P: Marcial, li agradaria afegir alguna cosa per acabar amb l'entrevista,?

M: Simplement agrair a la meua família el seu recolzament i paciència per haver-me donat la possibilitat de fer realitat la il·lusió de la meua vida. I que la finalitat d'aquest projecte és que les noves generacions coneguen de quina manera vivien els seus avantpassats, i que respecten i valoren tant allò que tenen com les persones grans que tenen al seu voltant, sobretot, que les escolten perquè són una font inesgotable de saviesa.

P: Marcial, ha estat un vertader plaer parlar amb vosté i cóneixer la història d'*El racó dels nostres avantpassats*. Moltíssimes gràcies.

M: Gràcies a vosaltres per donar-me l'oportunitat de contar de quina manera s'ha fet real aquest petit somni de tindre en ma casa una col·lecció tan especial.

Canals

(APORTACIÓ A LA HISTÒRIA I L'ECONOMIA DE CANALS)

> NÉSTOR NOVELL SANXO

PERSPECTIVA ANTIGA DE CANALS, ANYS 50. EN PRIMER PLA LLIT DEL RIU CÀNYOLES. COL·LECCIÓ D'ENRIQUE GRAU.

“Vitol i vitol al nostre patró del poble sant Antoni del porquet. Vitol!”

“Vitol i vitol al nostre patró del poble. Viiiiitooooool”

No puc amagar que li tinc un estima especial a Canals. La família per part de ma mare són canalins. He quedat a la Lloca (un gran plàtan de l'any 1914 a la plaça del Pont del Riu) amb Francesc Tormo, cap de l'associació cultural la Pebrella, activista

cultural, i per tant persona no massa volguda per les actuals autoritats locals. A Francesc el vaig conèixer l'any 92 amb motiu de presentar a Canals les escultures de Manolo Boix “Els Borja a les Comarques Centrals Valencianes”, després hem tingut uns

contactes esporàdics sempre relacionats amb la foguera.

Com hi he arribat enjorn, em passege pel centre de Canals. Moltes cases, algunes magnífiques, han estat ben conservades i rehabilitades, la plaça triangular

> PATRIMONI HISTÒRIA

de l'església, l'embut, on es planta la foguera de sant Antoni, està molt ben cuidada, així com l'església i les cases principals. Arribe a la placeta on naix el carrer Nou i passe per davant de les 4 cases que eren del meu besavi Pasqual i dels seus germans. Les cases per la part de darrere donaven al riuet dels Sants. El riu és de la grandària de la sèquia mare, aigües clares que corren vora els safarejos i les portelles dels hortets de les cases. D'aquest lloc conserve el vague record d'algun que havia pescat un llibrellet de peix. Baixe pel carrer lateral a veure la transformació que ha patit aquest espai de la memòria just on estava el molí de farina dels pares adoptius de la meua rebesàvia

Concepció: un nadó, filla d'un oficial de l'exèrcit Carlí (Campos?) –per l'edat supose que de la guerra dels set anys, 1833-1840 -, que amb l'exèrcit en retirada, la deixaren a casa dels meus avantpassats. Mai no tornaren ha arregar-la.

Entre al casino Gran a la plaça del Mercat. L'edifici és la seu de la Cooperativa Agrícola des de 1931 que té nom de sant -com totes- i en aquest cas, indefugiblement, sant Antoni. Una gran sala decorada amb grans murals de motius canalins – d'un gust qüestionable-, on una tia meua va fer algun concert de piano des d'una petita llotja modernista que encara es conserva. Continue una vella tradició familiar i demane un vi acompanyat de for-

matge fresc fregidet i uns aladrosos en vinagre. El passeig per la vila antiga és agradable, moltes petites places i raconades amables. Vaig a veure la façana de l'Ajuntament, m'apropo al convent de les clarisses, em retrobe amb la casa de ma tia avia Trini, una dona amable i dolça que duia la telefònica d'aleshores, una centraleta de clavilles que permetia comunicar a tot el poble, mentre mon oncle Ramon anava en la moto comprant i venent pells. Estem a les acaballes dels anys 50 També a Canals es feia harca entre els canalins i els de l'Alcudieta, encara que no tenia les connotacions de Gandia, entre els xiquets del barri d'immigrants de Beniopa i els de Gandia, entre sarraïns i *polacos*, és a dir, entre immigrants i autòctons.

Canals és la segona ciutat de la comarca. De les tres subcomarques de la Costera: l'Horta de Xàtiva, la Costera de Ranés i la Vall de Montesa; Canals està en la plana que fa de frontissa de les dues últimes, tot i pertànyer a la primera d'elles. El seu terme arriba fins la

Serra Grossa on s'alça l'Atalaya (556 msnm) i per on el túnel de la carretera es passa a l'Olleria, és a dir, a la Vall d'Albaida. El municipi es completa amb les pedanies d'Aiacor, la Torre i Torre-Cerdà, popularment Torre dels Frares. El creixement urbà de Canals a fet que amb el seu veí, l'Alcúdia de Crespins, conforme un continu urbà, però tota la

costera de Ranés és un seguit de petits pobles. Segons Cavanilles¹

“Los pueblos de la Costera caen al poniente de San Felipe, y están sobre la loma que dexa el rio Cãñolas a su izquierda, á excepción de Novetlé y Anahuir que quedan a la derecha. El principal de todos ellos y el más occidental es Canals, los otros son la Alcudieta, Ayacór, Cerdà, Torrella, Llanera, Carbonéll, Vallés, Granja, Torrén, Rotglá y Corverá, tan inmediatos entre si, que más bien parecen una población con algunos intervalos, que pueblos diferentes”

Canals va ser una alqueria àrab sobre un jaciment romà. Jaume I va donar a Dionís d'Hongria la torre i el llogaret de Canals, després va passar successivament a mans de Joan Eixemenis d'Urrea, a Raimon de Riusech i a la ciutat de Xàtiva. El 1379 hi va nàixer Alfons de Borja i de Llançol, després, el 1455, proclamat papa com a Calixt III².

El primer de la gran nissaga dels valencians més universals:

1 Antonio Josep Cavanilles. Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia. Albatros Ediciones. 1981

2 Institut Internacional d'Estudis Borjians. <http://www.elsborja.org/>

ELS CAMPANARS DE L'ESGLÉSIA DE SANT ANTONI ABAT DES DE LA PARTIDA DELS VINYALS. COL·LECCIÓ DE FRANCESC TORMO.

“A partir de les investigacions de Lluís Cerveró i Miquel Batllori. (...) la història del llinatge (Borja) és, de fet, la història de dues branques: una ennoblida, la dels (Jofré) Gil de Borja, i una plebea, (Isabel) Borja, pertanyent a la ciutadania honrada de Xàtiva, que confluiran en el casament dels pares d’Alexandre VI.

En morir Jofré el 1437, la tutela dels cinc fills que deixava, encara menors, va restar en mans de la mare i de misser Alfons, aleshores bisbe de València. Aquest vetllà pel futur dels nebots i es va assegurar que fessin carrera, frustrada per la mort en el cas de Pere Lluís (1430-1458), a qui, essent ja papa, va nomenar capità de

l’Església, i reeixida en Roderic, que el 1492 esdevindrà Alexandre VI.

El naixement d’Alfons de Borja, el futur papa Calixt III, se sol situar a la Torreta de Canals, prop de Xàtiva, el 31 de desembre de 1378. Fill de Domènec de Borja i d’una Francina de cognom desconegut. Doctor en ambdós drets, professor a l’Estudi general de Lleida. (...) El 1417 ingressa a la Cancelleria d’Alfons IV (V), dit el Magnànim, amb el càrrec de promotor de negocis de la cort; més endavant consta com a regent la Cancelleria i el 1420 ja és vicecanceller. Membre del Consell reial. En l’exercici d’aquests càrrecs segueix el rei en el seu periple catalanoaragonès i italià, (...) La seva primera missió important consisteix a rebre, amb Francesc Martorell, el legat pontifici Alamanno Adimari, cardenal de Pisa, que arriba el 1418 a la Península per gestionar, infructuosament, el final del Cisma. (...)

Però la confirmació d’Alfons de Borja com a conseller reial en afers d’alta política internacional arriba amb la segona legació pontificia de Pere de Foix a la Península Ibèrica per solucionar definitivament el Cisma d’Occident. El 1429 Borja dirigeix a Peníscola les operacions que acaben amb la resistència d’aquest darrer reducte cismàtic. Tradicionalment s’ha considerat que el nomenament

> PATRIMONI HISTÒRIA

com a bisbe de València (1429-1458), l'agost de 1429, a mans del legat Pere de Foix, va ser una recompensa reial (...)

L'activitat de Borja al costat del Magnànim en la campanya per conquerir el regne de Nàpols, el converteix en un bisbe absentista, però manté un contacte permanent amb València: (...) celebració d'un sínode diocesà el 1432. (...) Després d'una breu estada en aquesta, el 1438 emprèn el viatge definitiu cap a Itàlia.

A partir de 1442 és a Nàpols, on s'encarrega de la reforma administrativa del nou regne conquerit pel Magnànim, i és en aquesta etapa que presideix el Consell reial. Va ser preceptor de Ferran, fill il·legítim del monarca i futur Ferran I de Nàpols; (...) el maig de 1444 és nomenat cardenal del títol dels Quatre sants coronats, s'instal·la a Roma (...)

En el conflictiu conclave de 1455 que ha d'elegir el successor de Nicolau V, amb l'amenaça turca com a rerefons -Constantinoble havia caigut el 1453- i els enfrontaments entre faccions cardenalícies, la seva avançada edat i la defensa de l'ideal de croada el converteixen en un candidat de compromís. Un cop accedeix al papat amb el nom de Calixt III, tres eixos presidiran la seva política: la croada contra el turc, l'equilibri entre les potències italianes i la consolidació de l'autoritat

MOLÍ VELL. COL·LECCIÓ FRANCESC TORMO.

del papa als Estats pontificis. (...)

Calixt III va fer sant a Vicent Ferrer, acomplint la profecia que li feu de jove el propi sant:

“xiquet, fes-te home de bé i viu amb temor de Déu, amb honestat, que en la teua vida seràs exaltat per la unitat cristiana, i en aqueix temps faràs que el meu nom siga reverenciat i exaltat pels cristians”

La vila de Canals ha estat sempre un lloc estratègic en tots els conflictes on alguna de les parts ha

intentat conquerir Xàtiva. Durant la guerra de les Germanies, en 1522, el virrei i les seues tropes s'establiren a Canals per combatre a l'Encobert.

L'Encobert va ser un personatge que es presentà a la plaça

de Xàtiva com el fill, (declarat oficialment mort), del príncep Joan i de Margarida de Flandes, i per tant net de Ferran el Catòlic. “El rei encobert”, va ser un invent dels agermanats que donava vida a la profecia de fra Joan Alemany de 1520: *De la venguda de l'Antichrist e de les coses que se han de seguir*. Segons Vicent Vallés: s'hi anunciava l'arribada d'un encobert que aconseguirà que «Satan serà encadenat, no hauran bregues e tots viuran justament». Molts ciutadans s'afegiren a la causa agermanada en defensa del monarca encobert. D'Encoberts han hagut més en la història valenciana. El darrer, el 1701, abans de la guerra de Successió, segons Carme Pérez:

“un carbonero de Xixona y un cirujano de Valencia procedente de Aragón profetizaron una escasa duración en el trono de Felipe V y la llegada de un

FABRICA ANTIGA DE FERRYS. COL·LECCIÓ FRANCESC TORMO.

monarca encubierto, que haría que «los que están en las gradas más altas se hallaran en las más bajas». Dicha figura se encarnó en un maestro de Burjasot, que, no obstante, fue rápidamente delatado y enviado a un presidio de Ibiza por las autoridades reales”.

L'any 1639 Canals es convertí en vila, segregant-se de Xàtiva previ pagament de 20.000 lliures. Amb l'arribada de les guerres carlines Canals tornarà a ser protagonisme d'un nou setge a Xàtiva, en aquest cas dels isabelins.

Les tres guerres carlines, - i el conflictiu període de creació de l'estat espanyol-, han desaparegut de l'imaginari col·lectiu. Al País Valencià, la guerra dels set dies, no tant la dels matiners, i la ter-

cera guerra carlina, tingueren la seua importància, i més a Xàtiva, ciutat estratègica. Don Vicente Boix³ sobre la guerra dels set anys (1833-1840) va escriure:

“Uno de los realistas que dio primero el grito de alzamiento después del baron de Hervés, fue don Mariano Magraner, abogado, joven (...) se atrevió a dar el grito por D. Carlos en los alrededores de Vallada. Algunos historiadores dicen que siguieron á Magraner sobre cuatrocientos

hombres, pero escasamente se le ofrecieron ciento (...)

Desembarcó en el Grao de Valencia el 20 de Diciembre un batallón (...) mandando por el brigadier D. Baldomero Espartero. El conde de Cuba destinó este batallón a la persecución de Magraner (...) El desgraciado Magraner, abandonado, fugitivo y proscrito puedo entrar en Xàtiva, en busca de un asilo seguro (...) Delatado y preso en el acto y presentado á Espartero. La sentencia no era dudosa (...) seria pasado por las armas el dia 25 (...) La sentencia se cumplió: la ejecución se verificó en la magnífica alameda de la ciudad (...)

¡Era terrible el espectáculo que ofrecían los pueblos de la

3 D. Vicente Boix. Xàtiva. Memorias, recuerdos y tradiciones de esta antigua ciudad. Imprenta y Librería de Blas Bellver, Xàtiva. 1857. Copia facsímil. Servicio de reproducción de libros. Colección Biblioteca Valenciana. Librerías París-Valencia. 1980

jurisdicción de Xátiva, cuando se anunciaba la aproximación de los carlistas! “¡Que vienen! ¡que están ahí!” era el grito de aquella multitud fugitiva: las campanas tocaban á rebato; los campos quedaban desiertos: los pueblos, casi abandonados, esperaban en silencio; y solo algunos viejos, algunos hombres indefensos, con el cura venerable y el alcalde paciente á la cabeza aguardaban á la entrada del pueblo la venida de los enemigos. Las casa estaban abiertas, para no irritar á los vencedores del momento; y preparadas las raciones, conforme á un cálculo que se creía prudente. (...)

La guerra civil entre tanto arreciaba en todas partes (...) el 5 de Agosto (1834) se insurreccionaba Valencia (...) se tendia á dar á la guerra un carácter puramente político, mientras otros se esforzaban en encerrarla dentro de los límites de una guerra dinástica: unos llevaban la revolución hasta la democracia; otros la conducian á una libertad sujeta siempre al principio monárquico; aquellos caminaban en pos de la realización de ideas que en estos momentos hubieran podido aniquilar la península suscitando nuevos enemigos; y éstos ligando el carro de la revolución trataban de hermanar las tradiciones pasadas, con las conquistas que se estaban haciendo. De aquí el caos más espantoso en la dirección de la cosa pública: La autoridad no tenia fuerza:

Madrid incoaba la grande idea de la centralización, que tantos males ha causado y causará todavía á la nación, matando su vida propia desmoralizando el país, fomentando ambiciones mezquinas y sacrificándolo todo á las miserables pandillas que, cerca de los gobiernos, devoran la existencia de todas las provincias”

La qüestió nacional subjacent en les guerres carlines i l'assumpció del centralisme borbònic per part de les noves classes dirigents madrilenyes, liberals i conservadors, no és una qüestió baladí. He trobat a la revista La Rella⁴ el treball d'una historiadora escorcollant en la vida dels seus avantpassats carlins:

“tal com explica (...) Jesús Millán les interpretacions que s'hi acostumen a fer: lluita antifeudal-desengany-reacció dels llauradors, a primera vista no copsen algunes altres variables del moviment que en la realitat és molt més complex. Només cal dirigir la mirada devers els territoris més afectats pel carlisme: el País Basc, Navarra, Catalunya, Aragó i el País Valencià.

Després de llegir tants llibres d'informació sobre el carlisme he constatat: que alguns no anomenen la pèrdua dels

Furs com una de les causes del carlisme, la majoria ho insinuen i molt pocs ho expliciten. Si tenim en compte que el 16 de juliol de 1872, Carles VII va ratificar la promesa descentralitzadora de 1869, i encara que simbòlicament va retornar els Furs als catalans, aragonesos i valencians, en aquesta carta, no és un motiu a menystenir:

Hace siglo y medio que mi ilustre abuelo, Felipe V, creyó deber borrar vuestros fueros del libro de franquicias de la Patria. Lo que él os quitó como rey, yo, como rey, os lo devuelvo; que si fuisteis hostiles al fundador de mi dinastía, baluarte sois ahora de su legitimo descendiente. Yo os devuelvo vuestros fueros porque soy el mantenedor de todas las justicias; y para hacerlo, como los anos no transcurrieron en vano, os llamaré, y de común acuerdo podremos adaptarlos a las exigencias de nuestros tiempos.

Estudis recents palesen que els foralistes o els carlins i els republicans federals -els dos grans moviments anties-tatals populars de l'època- són a la base del primer nacionalisme català (TORMES i COLOMINES: 2003).

(...) caldria esmentar un dels textos més positius que s'han escrit sobre el carlisme, que és àmpliament citat, es tracta d'un fragment de Karl Marx, traduït al castellà per

4 Maria Jesús Navarro Garcia El carlisme al Baix Vinalopó. Un estudi de cas: Manuel Sol. La Rella. IECBV. 2004

Andreu Nin, del llibre *La revolución española 1808-1843*:

“El carlismo no es un puro movimiento dinástico y regresivo, como se empeñaron en decir y mentir los bien pagados historiadores liberales.

Es un movimiento libre y popular en defensa de tradiciones mucho más liberales y regionalistas que el absorbente liberalismo oficial, plagado por papanatas que copiaban a la revolución francesa. Los carlistas defendían las mejores tradiciones jurídicas españolas, las de los fueros y las cartas legítimas que pisotearon el absolutismo monárquico y el absolutismo centralista del Estado liberal. Representaban la patria grande como suma de las patrias locales, con sus peculiaridades y tradiciones propias.

[...] El tradicionalismo carlista tenía unas bases auténticamente populares y nacionales de campesinos, pequeños hidalgos y clero, en tanto que el liberalismo estaba encamado en el militarismo, el capitalismo (las nuevas clases de comerciantes y agiotistas), la aristocracia latifundista y los intelectuales secularizados, que en la mayoría de los casos pensaban con cabeza francesa o traducían -embrollando- de Alemania”.

Els carlins al País Valencià desenvoluparen la guerra en forma de guerrilles. Una gran mobilitat en el territori per evitar, en la me-

MUNTATGE DE LA FOGUERA. COL·LECCIÓ FRANCESC TORMO.

sura que fos possible, l'enfrontament directe amb l'exèrcit isabelí. És per això que els comandants militars carlins siguen recordats moltes vegades com a roders. Durant la tercera guerra carlina un personatge central va ser Pasqual Cucala, que en les seues entrades a les poblacions cercava diners, armes i queviures. D'ací venen les frases populars que han perdurat: *“Apartar el recapte de Cucala”* quan s'alcen les sobres del menjar, o *“tot s'ho empassa,*

pareix Cucala” quan una persona és molt crèdula

Cucala va nèixer a Alcalà de Xivert el 1822 i morí a l'exili, a Port Vendrés, el 1892. El 1872 es va alçar amb 50 homes (la partida de la manta). Va arribar a brigadier fent la guerrilla amb el general Santés fins arribar a controlar els Ports i el Maestrat. Després va ocupar Sogorb, Sagunt, Burriana, Vila-real, Onda. Almassora, Borriol. Tortosa, Xàtiva i Alcoi. El

1873 va aconseguir cercar a Xàtiva al brigadier Arrando Ballester aconseguint fer molts presoners. El 1874, en una setmana tornà a fustigar Xàtiva, Ontinyent, Alcoi i Almansa en una ràpida correria. Del seu enfrontament amb els isabelins a Xàtiva tenim uns extractes del seu diari⁵:

“1873. Día 22 de Septiembre. Llegó la columna del General Aranda, nos tiró algunos cañonazos y por la noche se marchó a tres horas de Jativa, a la parte de Alicante llamado Canals. Llevaba tres mil quinientos hombres y mil caballos. Yo y el General Santér nos retiramos al pueblo de Játiva; (...)

Día 23 del mismo, por la mañana (...) llega un Oficial de mi fuerza, y me dijo que el enemigo había tomado la Sierra y que estaban haciendo fuego. Entonces toqué llamada; mi fuerza se componía de 650 hombres y me dirigí a media hora de Jativa y repartí ocho cargas de tabaco. Llamé a dos paisanos del pueblo que yo ocupaba y dos mujeres y les repartí todo el tabaco que quedaba a todos los paisanos; los que eran carlistas en aquel pueblo tenían gran entusiasmo con nosotros. Tomé las posiciones fuera de aquel pueblo; y en todo esto la fuerza del General Santér ya estaba haciendo fuego dentro de Jativa, y también dos compañí-

5 Diario de Pascual Cucala. <http://www.aulamilitar.com/pagih12.htm>

as estaban haciendo fuego dentro del castillo pero estaba derrotado. Aranda tomó todas las posiciones de la Sierra de Jativa y los carlistas sitiados por las cuatro partes; el General Santér se marchó con la brigada y doscientos hombres y le salió la caballería del General Aranda y emprendió a la brigada y a los doscientos hombres; todos los republicanos que tenía avisados de Valencia estaban en la barca del río y allí cayeron prisioneros sobre doscientos hombres, y el General Santér se quedó solo; yo al ver que la fuerza del General Santér está con gran peligro de caer prisionera, junté todas las guerrillas que había puesto, reuní toda la fuerza y llamé a los Señores Oficiales y Camte. Les dije: ya veis como toda la fuerza del General está en medio de la columna y ya veis vosotros como les tiran los cañonazos por todas las partes; tenéis todos el pecho fuerte y buen corazón, a ver si salvamos a nuestros hermanos pues hoy tenemos que morir o salvarnos todos. Los señores Oficiales y los voluntarios con tanto entusiasmo gritaron: A ellos, Viva Carlos Séptimo.

(...) Eran las diez de la mañana y hasta las seis de la tarde no pudimos adelantar un paso, ni la fuerza enemiga ni nosotros. (...) entonces nos juntamos toda mi fuerza en la ermita del Calvario y al General Aranda lo herimos y los carlistas detrás de él entramos dentro del

pueblo y lo hicimos salir a la carrera. Entonces principiaron a buscar los carlistas a los soldados por las casas y encontramos setenta escondidos por las casas. La columna salió toda dispersada de la población porque les aprehugábamos nosotros y se fue por la huerta a tres horas de la población, en dirección al pueblo llamado Canals, donde allí se fueron reuniendo. Tres compañías que tenían en la Ermita del Calvario, las cogimos prisioneras; (...) El detalle de los prisioneros fueron trescientos setenta y siete, entre ellos dos comandantes y los señores capitanes de las tres compañías y Oficiales; las bajas de la tropa que yo presencié fueron cuatro, y siete heridos y las mías cinco bajas y seis heridos. (...) Después alojé toda la fuerza y descansamos toda la noche en Játiva; por la mañana les di a los voluntarios aguardiente, después les repartí alpargatas y tabaco, formé y tomé la marcha con todos los prisioneros, pasando por Castellón, de Játiva, y en dirección a Alberique.”

També tenim la versió de l'altre bàndol⁶:

“A una hora de Játiva, en-

6 Por el Cuerpo del Estado Mayor del Ejército. Narración militar de la guerra carlista de 1869 a 1876. Publicada por el Depósito de la Guerra. Imprenta y Litografía del Depósito de la Guerra. Madrid. 1888

OBRADOR DE TERRISSERIA DE VICENTE FELIPE CUENCA.
ANYS 70. COL.LECCIÓ FRANCESC TORMO.

tre Torrelló y Cerdá, á eso de las cinco de la tarde, le avisaron (al brigadier Arrando) que aquéllos (los carlistas) estaban barrenando en Anahuir los pilares del puente del ferrocarril con objeto de volarlo, por lo cual dispuso que las dos piezas Krupp fueran establecidas en batería en un punto elegido al efecto, y que las tres compañías de vanguardia bajaran á situarse sobre la vía férrea, más allá de dicho puente. En atención á lo avanzado de la hora, no se formalizó el ataque á Játiva pero algunos disparos de cañón dirigidos al puente produjeron varias bajas al enemigo. Las tropas continuaron la marcha á Canals y Alcudia de Crespins donde pernoctaron (...) Con todas estas tropas partió de Canals al amanecer del 23, siguiendo la orilla derecha del río de Montesa, á fin de hostilizar la ciudad por el O., donde el

terreno era más apropiado para que pudieran maniobrar las tres armas; pues por otras partes lo impedían las huertas. (...) Desde este momento dio principio la acción de Játiva, que relató el Brigadier desde Canals en el parte de fecha 24 inserto á continuación:

«Convencido de que se hallaban en Játiva las facciones de Santés, Cucala, Mir y Merino, con un total de 6.000 hombres y unos 300 caballos, me dirigí ayer á aquella ciudad desde Canals con las fuerzas á mis órdenes, formadas por tres columnas, dos de á 800 hombres y de 500 la tercera, 134 caballos, dos piezas Krupp y cuatro de montaña. A las once de la mañana hice que éstas rompiesen el fuego á un kilómetro de la población, y continué después el ataque con todas las armas contra el enemigo que tenía toma-

das las avenidas y había hecho barricadas en las puertas(...) penetraron en la población por las puertas del O. y N., obligando al enemigo á abandonarla, á que Santés se refugiase en el castillo con unos 1.000 hombres, y á que los restantes marcharan en dirección de Manuel unos, y de La Llosa otros. (...)

Ya las seis y media de la tarde, dispuse que se replegasen todas ordenadamente, y determiné abandonar la población, de la que no hubiera podido salir al día siguiente sino con grandes pérdidas, á causa de hallarse completamente dominada por el castillo que sin cesar estaba haciendo fuego, y en la que me hubiera visto bloqueado. Desgraciadamente, las distintas órdenes que di para que se replegase toda la fuerza, mientras me ocupaba en dirigir la impedimenta, artillería y caballería, debidamente escoltadas, no fueron cumplidas por haber atacado el enemigo las avenidas de la población y continuar haciéndolo desde el castillo; razón por la cual no pudieron retirarse algunas fracciones que defendían puntos estratégicos entre éste y la ciudad, de lo que sólo tuve conocimiento cuando me encontraba, ya terminado el día, á media hora de distancia, y en marcha hacia Alcudia de Crespins y Canals, donde pernocté. Aquella noche á las nueve, sin duda por falta de municiones, capitularon dichas fuerzas”

> PATRIMONI HISTÒRIA

Una vegada vistos els avatars històrics de Canals passem a veure la seua economia. Les terres de Canals estan travessades pel riu Cànyoles (antic riu de Montesa) i pel riu dels Sants. Els camps de conreu a una banda són de margues barrejades amb pedra rodada i a l'altra són d'argila roja. El poble s'assenta sobre un tossal de dur tap. Segons Cavanilles⁷:

“Los campos más preciosos del término se hallan en el noroeste de la población en el distrito llamado “les Seténes”, y al poniente en el “dels Ots” (...) en ellas se logran en el mismo año, además de la hoja para los gusanos de seda, maíz y trigo, ó en lugar de este ajos, nabos y judías sucesivamente. El secano se extiende por el sur hasta el puerto de la Ollería: componese el suelo ordinariamente de cantos rodados y chinas, mezclados con tierra roxa, excelente para olivos y algarrobos, de que hay un crecido número (...) Además de la agricultura tienen los de Canals fábrica de ollas, cántaros y platos, el la qual se ocupan 200 individuos, incluso 22 maestros. Hace cada uno de estos 13 hornadas al año (...) Es lástima que hayan de buscar la leña fuera del término, y mas aún el que falten á los fabricantes muchos instrumentos y luces para hacer

7 Antonio Josef Cavanilles. Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia. Albatros ediciones. 1981

el barniz, purificar el barro y otras cosas. Junto á Canals está la corta aldea llamada la Torreta, donde nació Calixto III”.

Cavanilles aprofita per descriure, afegint un gravat, tot el procés d'elaboració del teixit a partir de la pita

“Es muy común la pita originária de América (...) La hoja se componen de fibras longitudinales, firmes, blancas, mas ó menos sutiles (...) ya enteramente limpias y sueltas las fibras en toda su longitud, extendielas sobre cuerdas para que se sequen, y emplearlas despues en la fábrica de sogas y cordones. Estas fibras reciben con facilidad cualquier color, y de ellas se hacen los hermosos cordones y riendas que los caleseros y los labradores de la huerta de Valencia usan para caballos. Pudiera perfeccionarse este ramo de industria, y prepararse la materia, de modo que sirviera para telas, y otras cosas curiosas. En París vi borlas, franjas y cintas de la hilaza de pita, que parecian de seda.”

A mitjans segle XIX Pasqual Madoz⁸ ens mostra que econòmicament les coses no havien canviat massa.

“Producciones: La principal es la seda de la que se cogen una

8 Pascual Madox. Diccionario geográfico-histórico-estadístico de Alicante, Castellón y Valencia. Institució Alfons el Magnànim. 1982

3.000 libras, trigo, maíz, ajos, aceite, algarrobos, judías, almucos, legumbres y hortalizas. Industria: La agrícola, 24 fáb. de vidriado y loza ordinaria; una de loza fina, cuyas primeras materias se estraen de dos min. sit. en el término de la v., 4 molinos harineros, 4 telares de lienzo ordinario, y 5 hornos para cocer. Algunos vecinos se ejercitan también en la preparación de la pita (...) Comercio: El de vidriado y papel de estraza, en el que se ocupan algunos traginantes del pueblo; hay también 4 tiendas de comestibles”.

És degut a aquesta indústria de fabricació de vaixel·la que als canalins se'ls dona el malnom de perolers. Encara que dites al respecte de Canals hi han moltes:

“L'Alcúdia de Crespins, poquets i roïns, Canals, bords i criminals”. Però aneu espai perquè vos respondran - “però follem com animals”

“En Canals han mort un burro, en Montesa l'han pelat, en Vallada l'han fet a trossos, en Moixent se l'han menjat”

L'economia actual es reparteix entre l'agricultura, bàsicament el taronger i alguns productes de l'horta. La maduixa va tindre una revifada fa uns anys, però s'ha deixat de fer en no poder competir amb la de Huelva. A la indústria resta alguna indústria del sector tèxtil i del sector de la pell, el calcer ha desaparegut, i ara hi ha un parell d'empreses fortes de marbre.

PLAÇA MAJOR, 2014. COL·LECCIÓ FRANCESC TORMO.

Evolució de la població

1930	1950	1960	1970	1981	1991	2007	2014
5.261	6.176	7.350	9.080	11.151	12.185	13.771	13.360

Entre els anys 60 i 80, els anys del creixement industrial, la població va tindre un creixement important.

Actualment la piràmide de població mostra un gran dèficit en edats entre 0-10 anys, especialment entre 5 i 9. La recuperació de l'interval 0-4 anys és deguda als fills dels immigrants. La piràmide d'edats mostra un nombre important de població entre 20 i 30 anys. El 2012 la població estrangera, segons l'Anuari Econòmic de la Caixa, significaven el 15,72% dels canalins. La densitat de població és molt alta: 580,9

hab./Km², una característica de tota la costera de Ranes.

L'atur registrat el 2012 era de 1.992 persones, que per sector d'activitat es repartia així: agricultura, 4,90%; construcció, 27,48%; indústria, 15,47%; serveis, 44,08%; i sense ocupació anterior, 8,07%.

L'economia de Canals de les darreres dècades estava basada en l'empresa tèxtil Ferrys i en la indústria de la pell. Abans, la majoria dels canalins eren llauradors de secà, alguns de regadiu. La indústria es concentrava en els

molins de farina i d'oli, i en la pellera. En realitat el canalins compraven la pell, la assaonaven, la secaven i la venien, no industrialitzaven, fins que arriba Rodrigo Sancho, l'any 1965, i començà a fabricar taflets.

Per parlar de Canals, Francesc Tormo ha convidat a prendre café a Josep Roura i a Maria Teresa Castelló. La conversa es centra en la pèrdua de la important indústria de la vila.

Ferrys apareix als anys 50. El seu origen és el d'un molí de farina (l'avi). L'empresa va significar

CARRER DEDICAT A LA INDUSTRIA. COL·LECCIÓ FRANCESC TORMO.

una fita en el canvi industrial que experimentà el poble. Els fills de l'avi estudiaren i es feren enginyers industrials. En aquells moments varen fer una inversió molt forta i d'un colp i muntaren una fàbrica de 1.500 persones. Feien tot el procés industrial (filatura, tint, teixit i acabat). Per una porta entraven les bales de cotó i per l'altra eixien camisetes i calcetins. El capital venia dels guanys de l'estraperlo i de crèdits bancaris. Apostaren per rodejar-se de bons tècnics, i per fer la filatura, les màquines de punt, la confecció i el tint; contractaren molts tècnics catalans.

L'empresa durant l'autarquia va pujar molt. A Canals ve a treballar molta gent d'Ènguera, Capdet, Albacete i andalusos de Jaén. El 80% dels treballadors eren dones entre 14 i 22 anys. Entre els 22 i 26 anys es casaven, la qual cosa permetia una rotació laboral i un ajust de treball en funció de l'evolució de la demanda, a cost zero. Aquest model va

entrar en crisi als anys 70, perquè les dones es casaven però volien continuar treballant

El creixement de Ferrys va fer aparèixer diverses indústries auxiliars. Una de les importants en va ser Talleres Bonany. El senyor Joaquim Bonany fabricava les màquines de fer calcetins que per molts anys hi va utilitzar Ferrys. La seua empresa era un taller mecànic de procés complet: fonedora, soldadura, torns, fresadores, ajustadors, muntatge i prova final. L'empresa ha desaparegut perquè els fills no s'adaptaren a les noves màquines de control numèric i de components electròniques, ni a als requeriments d'inversió en I+D. Ho intentaren fent màquines per a pelar el vímet per a les empreses de Vallada i després amb màquines per a fer làmines de fusta. Finalment no se'n varen sortir. Segons Francesc Tormo:

“Ha estat una llàstima que tota la gran inversió en tecnologia que es va fer en Canals

durant els darrers 30 anys haja desaparegut”

Amb l'èxit de Ferrys varen nàixer molts “pebrassets”, és a dir, petites empreses familiars que feien calcetins a casa. Entre els anys 1960 i 1975 eren unes 12 empreses més petites, algunes de les quals arribarien a tindre certa importància, com és el cas de José M. Grau, Morera, Fuertes, Simó i Raid. Els Grau, per exemple, també eren franquistes. El pare va ser l'alcalde de Canals entre 1950-1965, durant la postguerra especulà en la compravenda de pells i també amb l'estraperlo de l'oli aprofitant que era propietari d'una almàssera (oli i sabó per a rentar la llana). Després muntà la filatura.

L'origen de moltes d'aquestes famílies, amb capacitat de muntar les noves empreses del tèxtil, eren moliners de blat que reinvertiren part dels beneficis obtinguts de la postguerra. Curiosament molts dels moliners són descendents de famílies d'Aielo de Malferit. De tots ells, només els Colomer, un família que apostà per la formació, han continuat de moliner. Ideològicament la majoria eren franquistes i acumularen capital i relacions gràcies a ser afectes al règim de la dictadura. Algú d'ells aprofità molt bé els anys de l'estraperlo. Arribats els anys 60 es fan de l'Opus Dei i els fills estudiaven en les seues escoles de negoci. Ser moliner sempre ha donat una posició de privilegi, pot ser per això que ha perdurat la dita

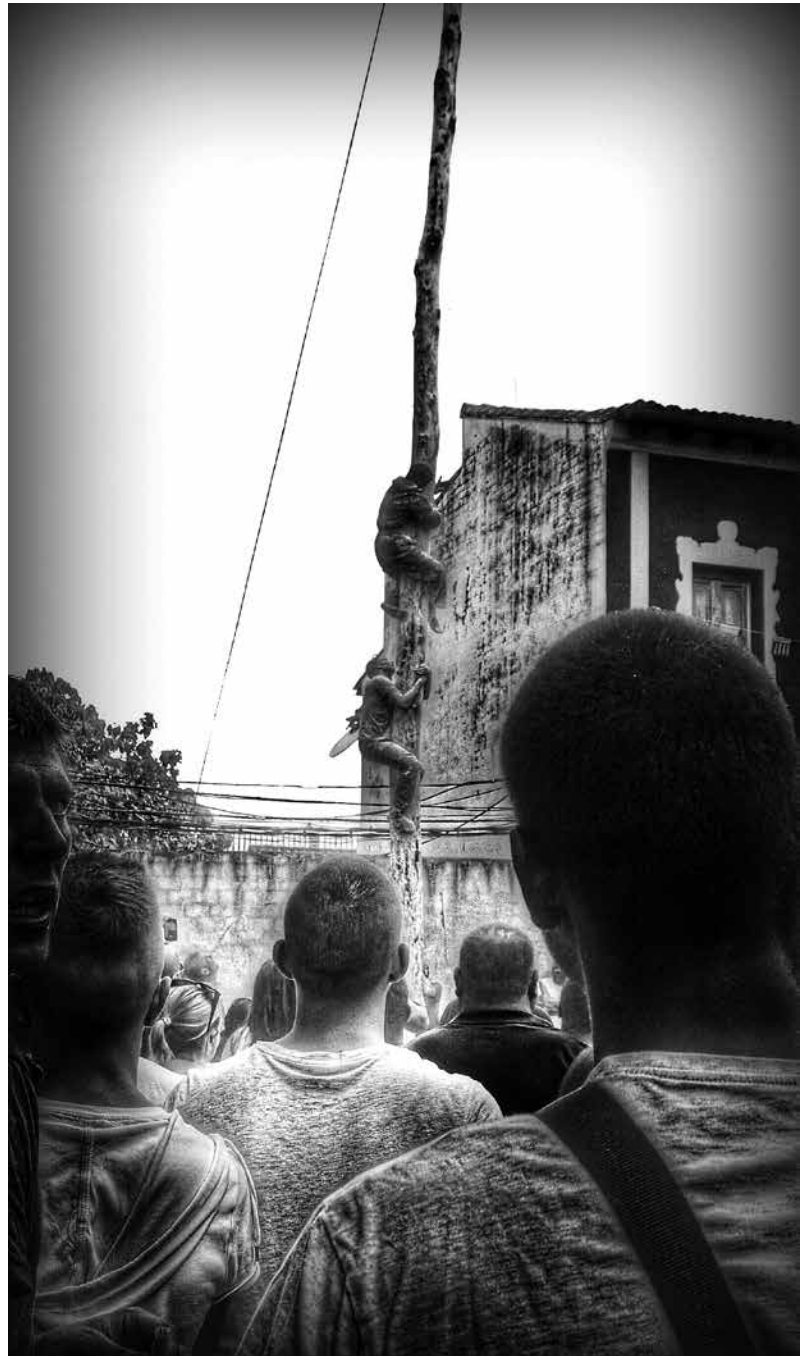

popular: “*De moliner canviaràs però de lladre no escaparàs*”

Al mateix temps, i molt relacionat amb el treball d'aquestes empreses, el treball a domicili s'escamparia per totes les cases del poble. Serien les dones canalines les encarregades de fer el repàs a les peces confeccionades.

Però tornant a la història de Ferrys, entre els meus tertulians hi ha consens en assenyalar a Salvador Ferri, el fill de l'avi de l'empresa, en el veritable artífex de l'èxit de l'empresa. Ell va ser qui va fer les grans inversions i qui tingué un veritable pla de futur, però va morir jove. Aleshores la gestió de l'empresa va quedar en mans del seu germà Vicent. Pel poble es comentava que Vicent Ferri tenia bona entrada en Madrid i havia aconseguit un contracte tant fort amb el Ministeri de Defensa degut a que la seua dona era filla de la secretària d'Azaña

L'empresa Ferrys començà a tindre problemes per la conjunció d'una diversitat de causes molt relacionades amb la fi del franquisme. Una primera causa important va ser el desarmament del sistema aranzelari proteccionista a la segona meitat dels anys 70, una altra causa, que ja em comentat, va ser la incapacitat per adaptar-se a una nova manera de gestió del personal que imposà l'arribada de la democràcia. En aquest sentit, cal tindre en compte també que la confecció demana molta mà d'obra i, amb

PUJADA AL PÍ DE SANTA CREU AL BARRI DE LA TORRETA. COL·LECCIÓ FRANCESC TORMO.

la progressiva obertura econòmica, començaren a entrar en el mercat empreses andaluses i marroquines que podien pagar sous encara més baixos. L'em-

presa apostà pel mercat captiu de l'exèrcit, la qual cosa assegurava un bon mercat, però hagueren de patir l'estigma de produir peces de baixa qualitat. En definitiva,

> PATRIMONI HISTÒRIA

l'empresa amb els nous canvis econòmics, polítics i socials no va saber adaptar el producte a les noves exigències del mercat

Després de la mort de Vicent Ferri, la viuda arribà a un acord amb Lacoste. La multinacional francesa entrà en l'accionariat de manera important, encara que la empresa quedà en mans de la família Ferri. Francesc Tormo fa referència a un document publicat recentment que deia:

“Els francesos exigien una producció de major qualitat i feren una acció decidida per gestionar directament l'empresa. En no aconseguir-ho, els Lacoste abandonaren Ferrys. Va ser aleshores quan entraren els fons voltors i l'empresa anà perdent tota la seua importància durant els anys 90. Al 2004 l'empresa tancà. Recentment han venut la marca a una petita empresa de productes tèxtils de baixa qualitat.”

Del tèxtil a Canals en queden 3 ó 4 petites empreses d'uns 4 o 5 treballadors cadascuna. La resta treballa en negre repartint treball a domicili per les cases. La producció en tots els casos continua sent roba interior.

Passem doncs a l'altra gran empresa, ara de la pell, Rodrigo Sancho. A Canals hi havia una gran tradició de fer pell, encara que com hem dit, es tractava de comprar-la, preparar-la i vendre-la als fabricants. El meu avi Julio Sancho de Canals, va dei-

MONES DE PASQUA. A LA DRETA, EN FORMA DE TRENA, COL·LECCIÓ FRANCESC TORMO.

xar el negoci de compravenda de pells de són pare, per muntar una important empresa de fabricació a Gandia durant els anys 20 i 30 del segle passat. Segons ell, entre els pellers es tenia clar que els diners es feien en la compra de pells, i la baralla entre les empreses era tindre el millors compradors de pell. L'empresa de Rodrigo Sancho (uns altres Sanchos, m'apunta ma mare) sabé contractar els millors compradors de pell de Canals, i després, amb la internacionalització, els millors compradors en altres països. Primer compraven la pell a la Manxa, però després la importaven d'igual o millor qualitat, i millor preu, dels països àrabs, Pakistan, Afganistan i Mongòlia.

Però l'èxit de l'empresa es degué també a l'aplicació de la “*fórmula Vila*” de tintar pell que

aconseguia un altíssima qualitat. Rodrigo Sancho havia aconseguit una formació superior important: era enginyer, membre de l'Opus Dei i titulat en IESE a Madrid. El boom de l'empresa va ser als anys 80 quan arriba a tindre 400 treballadors. Compraven pell en pèl i produïen tafilet de primera qualitat per a les grans marques mundials: Loewe, Dior, i per a moltes empreses de sabata de qualitat d'Elda i d'Itàlia. Maria Teresa Castelló, canalina que ha viscut molts anys a Catalunya però que ha mantingut un estret contacte amb Canals, em diu:

“Molta gent del poble guanyà molts diners a Rodrigo Sancho. No és que pagara bé, és que la majoria dels treballadors feien jornal i mig i el cobraven, és a dir, treballaven al 150%. El secret de l'empresa er la pro-

ducció de pell d'alta qualitat i per això no estalviava en bons tècnics, bons contactes i bons compradors de primeres matèries.”

Faig el comentari sobre un estudi de les projecte de les Comarques Centrals que vaig presentar a Alcoi a les jornades de l'OCDE on es posava de manifest que la indústria més contaminant de tot l'aqüífer de la serra Grossa, particularment amb crom, era la indústria de la pell de Canals. M. Teresa em comenta:

“No dispose de cap estudi mèdic al respecte, i per tant no puc assegurar si hi ha o no una correlació directa entre la contaminació i la malaltia, però si que se sap que la incidència de la leucèmia a Canals estava bastant per damunt de la mitjana del País”

Tècnics de l'empresa i alguns treballadors muntaren una cooperativa (tot són autònoms) de nom Curtitext que venen la producció mitjançant una comercialitzadora internacional, també d'antics treballadors: IRSA. Una part de l'antiga fàbrica de Rodrigo Sancho es va vendre a una fàbrica de taüts.

Però a Canals hi ha una altra empresa de la pell: Inpelsa. Va arribar a tindre 250 treballadors, ara estarà al voltant dels 100 treballadors. El principal accionista és Silvino Navarro. En la creació de l'empresa intervé de manera important un dels germans de

Rodrigo Sancho que, en sortir-se de l'Opus, deixà també l'empresa familiar. Inpelsa fa tot tipus de pell, però de menor qualitat que feia Rodrigo Sancho.

Cal recordar que Silvino Navarro, persona molt vinculada a l'Opus Dei, va ser el principal accionista de Promobanc, per la qual cosa se li anomenava el banquer de l'església. Segons un articulista del diari El Mundo⁹:

“En 1972, un grupo de industriales valencianos, entre ellos Silvino Navarro, García Guzmán, Alfredo Corral, Enrique Tamarit y otros, constituyeron el Banco de Promoción de Negocios, SA (PROMOBANC), un banco industrial de capital valenciano (...)

PROMOBANC no sólo financió empresas, tomó también importantes participaciones en el capital de numerosas sociedades de diferentes sectores, además de comprar una buena cantidad de suelo urbanizable para la promoción inmobiliaria. Entre sus activos inmobiliarios se encontraba la casi totalidad del suelo de la actual Avenida de Aragón, del edificio de Colón, donde se ubica la Territorial de la Seguridad Social o el que dio lugar al actual Nuevo Centro

En un momento determina-

⁹ José Ortega. La historia se repite. Un momento por favor. El Mundo. 25 de noviembre de 2011

do se constituyó la Corporación Bancaria de la Comunidad Valenciana, para fusionar todos los bancos que en esos momentos tenían mayoría de capital valenciano, (...) la crisis económica de finales de los años 70, con la consiguiente subida de los tipos de interés y el desplome del mercado inmobiliario, dieron al traste con el proyecto y con el propio PROMOBANC, que finalmente fue intervenido por el Banco de España. (...)

Nuestra específica estructura económica ha necesitado y propiciado la creación de importantes entidades financieras. Sin embargo, no se ha sabido mantenerlas. Ahora la historia se repite y, parece, que de manera definitiva nos hemos quedado sin un sector financiero autóctono.”

Unes empreses que han entrat amb certa força a Canals són les del marbre. Ara hi han 3 empreses. La important és Esteban Gómez que, precisament en aquests anys de crisi, ha fet una gran inversió en pedra de marbre i disposa d'una gran superfície industrial a l'entrada del poble.

De tota manera l'empresa amb major facturació de Canals és Madremia, dedicada a la comercialització a l'engròs de fruites i hortalisses, amb prop de 21 milions de vendes el 2012 i 112 treballadors. Després, en importància, està l'empresa de fabricació d'envasos i embalatges de fusta per a fruites i hortalisses

ARQUITECTURA DE PEDRA SECA. PARTIDA L'ESTEPAR. COL.LECCIÓ FRANCESC TORMO.

Germán Arándiga, amb 3,6 milions en vendes i 31 treballadors; i darrerament del tèxtil (confecció d'altres peces de vestir exteriors) està Penadés Ferrero amb 2,8 milions en vendes i 32 treballadors.

Els diversos índex econòmic de l'Anuari Econòmic de la Caixa¹⁰ mostren una caiguda general d'activitat, una mica seguint l'acusat estancament de la major part de la comarca. Les moltes iniciatives individuals no troben un espai on desenvolupar-se. L'autoaïllament secular de la Costera per la manca de visió territorial, és la gran assignatura pendent de la comarca.

La quota de mercat¹¹ de Canals, 29, no és molt elevada, però el situa clarament com a subcentre comarcal de comerç i serveis. La vila té 40 activitats de venda a l'engròs, però en el període

2007-12 n'ha perdut el 21,2%, la reducció més forta de tota la comarca. Les activitats al detall són nombroses però de reduïda grandària. Durant la crisi ha perdut el 29% de les activitats, un percentatge que està en la mitjana de la comarca.

L'anàlisi de la superfície dedicada al comerç al detall, 14.139 m², mostra que les 119 activitats existents aporten només 1'01 m²/hab. L'alimentació suposa el 43% de tota la superfície comercial al detall.

En el període 2007-12 Canals ha perdut el 25% de les activitats industrials, el descens més important de tota la comarca. La construcció significa el 50% de tot el sector industrial. El nombre d'empreses manufactureres és de 66.

En els darrers anys ha hagut un increment del nombre de treballadors autònoms. La població ha anat contractant de manera decidida línies de banda ampla.

Ara té 279 línies per cada 1.000 habitants, un índex important i significatiu en estar clarament per damunt del que tenen Xàtiva i Ontinyent

Per la banda dels comptes municipals es veu que estan ben sanejats¹². El pressupost municipal per habitant és reduït, de 594,93 €. Per la seua banda, el deute viu és molt baix: 53,37 €/hab.

El total dels ingressos municipals als 8,37 milions d'euros, però les inversions han quedat reduïdes a menys de mig milió d'euros (0,468 milions d'euros) mentre que les despeses de personal arriben a significar el important percentatge del 47,25% del pressupost municipal.

És clar que el sanejament dels comptes ha significat renunciar per part del govern municipal a desenvolupar cap política econòmica, cultural o social, en la població. Amb la forta crisi general i el retrocés econòmic de la població és incompreensible que no se'n faça un esforç important per ajudar a l'economia productiva. Les dades mostren que l'ajuntament en pot fer més en polítiques de suport als emprenedors, la retenció del talent local i el desenvolupament cultural de la població. Així, de manera indirecta, ajudar a crear més d'un lloc de treball que és tant necessari.

Des del punt de vista urbanístic el centre de la ciutat està ben

¹⁰ www.anuarieco.lacaixa.comunicacions.com

¹¹ Anuari Econòmic d'Espanya. la Caixa 2013

¹² www.argos.gva.es

ECONOMIA

Miércoles, 15 de febrero de 1995

cuidat. El desenvolupament dels darrers anys no té cap gust seguint la tònica general de l'urbanisme valencià. Només cal posar de relleu, com a intervenció molt positiva, tot el passeig-parc que ha recuperat de manera amable la llera del riu dels Sants i que s'ha conformat en l'eix de creixement de la ciutat nova. Els habitatges principals són 5.068 i els no principals 1.701, dels quals, 50% són buits i, l'altre 50%, de residència.

La xerrada amb el café ha estat llarga i s'ha fet l'hora de dinar. Demane als amics de taula sobre el caràcter de poble. El dos homes miren a M. Teresa:

“La indústria ha fet que la gent tinguera diners de ben joves i no ha estudiat. A la vila resta un grup de gent molt emprenedora en coses que no demanen molta inversió: maduixot, cotó, pell, borra. Tot empreses petites. La gent quan veu un forat de seguida es tira a fer negoci.

Els canalins son gent molt lúdica i molt treballadora. Els agrada molt el bar i el menjar, la socialització és sempre al voltant d'una taula. Són molt treballadors en allò que els agrada fer i dediquen molt de temps als amics. Les penyes d'amics for-

LAS PROVINCIAS

Devanlay adelanta 60 millones y la banca abre 600 millones en líneas de descuento

Ferrys logra un acuerdo con bancos, Generalidad y Devanlay que garantiza su presente y futuro

El director general de Ferrys y el IMPVA, IVF y Trabajo lograron ayer el acuerdo que garantiza el futuro de Ferrys y el que a partir de hoy cobren los trabajadores. Dicho acuerdo será firmado hoy por todas las

partes, con el compromiso de Devanlay en adelantar la ampliación de capital de 150 millones de pesetas, los 600 millones de pesetas en líneas de descuento que aporta la banca acreedora liderada por Bancalá, los

150 millones que inyectará el IVF así como los 160 millones logrados en líneas de descuento con la BNP. Ferrys logra salvarse del problema de liquidez y garantizar su futuro de la mano de Devanlay.

Oscar Perreux, director general de Géneros de Punto Ferrys, manifestó ayer a LAS PROVINCIAS que "finalmente se ha logrado un acuerdo que se firmará en un protocolo con la administración y los bancos". Tras casi hora y media de reunión, mantenida con el director general de Empleo, Eduardo Montesinos, del IMPVA, Francisco Pons, y Enrique Benavés del Instituto Valenciano de Finanzas, Perreux, añadió que "el acuerdo se ha producido y además hemos logrado una línea de descuento de 150 millones de pesetas de la BNP, y esperamos en breve nuevas líneas de financiación".

Paralelamente, los acuerdos de la negociación mantenida ayer entre Perreux y la administración recibida la bendición de los accionistas franceses tras una llamada telefónica que el propio Perreux realizó desde su teléfono móvil. Así mismo el acuerdo desbloquea las líneas de descuento con el "pool" bancario que lidera Bancalá por valor de 600 millones de pesetas.

Tras la reunión celebrada ayer señaló que "ahora tenemos que concretar el acuerdo mediante un protocolo con la administración". El acuerdo alcanzado ayer será firmado hoy.

En dicho protocolo, la empresa francesa Devanlay deberá adelantar parte de la ampliación de capital lo que permitirá una mayor liquidez inmediata a fin de atender las necesidades de producción.

Se espera también que a partir de hoy mismo los 1.400 trabajadores de Ferrys cobren su nómina.

Tras la ampliación de capital

Reunión celebrada ayer donde se alcanzó el acuerdo entre empresa y Generalidad.

prevista para el 1 de marzo habrán otras ampliaciones de capital que darán la mayoría accionaria y control a la multinacional francesa. En dicho Plan de Viabilidad no se contempla la pérdida de empleo sino, una cura de adelgazamiento y crear algunas empresas dependientes de Ferrys.

El acuerdo que será firmado hoy permitirá la liquidez necesaria

para afrontar los compromisos de producción. De hecho ya se ha solicitado el camión de hilo de Portugal ya que apenas quedaba para dos días.

Tras este acuerdo, Ferrys logra una liquidez que supera los mil millones de pesetas, lo que permite garantizar la viabilidad de la empresa. Por su parte, Enrique Benavés del IVF, afirma tras la

Cupido acudió a la cita con Ferrys

En la Sala de Reuniones de la Consejería de Trabajo, en la misma sala que un día fue sala de partes del Hospital de la Ciguñeta, vio la luz el acuerdo que todos esperaban. Era las 15,30 horas y la chispa saltó para poner, tras hora y media, fin a una pesadilla que mantenía en vilo a 1.400 familias y a todo Canalá y su comarca. Finalmente llegó el acuerdo, el compromiso de todas las partes para devolver a Ferrys la tranquilidad necesaria que le permita seguir produciendo. Tuvo que ser en el día de los enamorados, un San Valentín que será celebrado y recordado en la larga historia de esta empresa emblemática para todo un pueblo. Y es que al final, tras las largas reuniones, papelería y formas, saltó la chispa que permitió a la empresa seguir produciendo porque faena no gana y faena tampoco.

reunión celebrada ayer lo importante era que "los propietarios apostaran el futuro de su empresa, y deben dar ese paso adelante. Nosotros podemos allanar el camino y propiciar el desbloqueo de la situación pero no vamos a sustituir el papel de los empresarios".

G. Gayo

Oscar Perreux, director

fuentes del comité. En este sentido, señalar que las elecciones han sido "multitudinarias" y se espera que "hoy en Canalá todo el mundo salga a la calle para manifestar su solidaridad". G. G.

Canals se manifiesta hoy en defensa de los puestos de trabajo Devanlay se hará con el control de Ferrys tras sucesivas ampliaciones en este año

Géneros de Punto Ferrys ha salvado la grave situación de liquidez por la que atravesaba la empresa. A partir de hoy, los trabajadores cobrarán su nómina, llegará la materia prima y la factoría de Canals se pondrá a trabajar a pleno rendimiento para llegar a tiempo en la entrega de los pedidos de esta campaña de verano. Para finales de este mismo mes, Ferrys concurrirá a la subasta para el suministro al ejército español, y ya desde todos los garantías de entrega del suministro de este año para los ejércitos italiano y español.

Tras el acuerdo alcanzado ayer, la multinacional francesa Devanlay con el 42% de las acciones se hará con el control mayoritario de

la compañía tras sucesivas ampliaciones de capital a lo largo de este año. Para el mes de abril, Géneros de Punto Ferrys presenta el Plan de Viabilidad el que no se contempla pérdida de empleo para la comarca, ya que los excedentes laborales serán reubicados en empresas suministradoras, existentes o creadas expresamente.

La "chispa" saltó ayer y el acuerdo fue posible tras confirmar el interés de los franceses en hallar una rápida solución en la que todas las partes habían manifestado su voluntad de acuerdo.

El grupo Devanlay no sólo garantizará la marca y compromisos de Géneros de Punto Ferrys, sino también abre todo un mercado

municipal para los productos "made in Canals" desde su presencia en los cinco continentes. Devanlay es líder en Europa con una facturación de 2 billones de francos franceses según datos de la empresa y posee además el 60% de Coup de Coeur, y el 35% de La Chemise Lacoste además del 34% Magasin, perteneciente a Indreco.

Los trabajadores de Ferrys y todo Canalá y su comarca se manifestarán hoy en defensa de los puestos de trabajo de Ferrys. También los 120 trabajadores papineros se manifestarán en Benifaió, según informa Laura García. "La manifestación de hoy es vital para los trabajadores de Ferrys y en defensa de la economía de la comarca", según

men veritables clans, A Canals la gent se sent volguda, també els nouvinguts. Aquesta manera de ser porta a que laboralment tothom vulga ser treballador autònom. L'avantatge és que reté la gent al poble (pocs volen marxar encara que hi ha molta gent treballant fora). També fa molta xarxa social, això sí, centrada en l'afecte, la generositat i la festa, no en la política ni en la cultura.”

Les activitats culturals es realitzen en dos instal·lacions municipals: El Centre Cultural Calixte III, i l'edifici de 2009, Centro Cultural Ca Don José. Paga la pena llegir les inintel·ligibles explicacions del seu dissenyador, Luengo Arquitectos, en la presentació de l'edifici:

“La ciudad de Canals históricamente ha crecido como una ciudad industrial con im-

CEV renovará el 50% de los miembros de su junta directiva y órgano de gobierno

La junta directiva de la Confederación Empresarial Valenciana celebró el pasado martes sesión ordinaria en la que se acordó constituir la Asamblea General Electoral con el objeto fundamental de iniciar el proceso de renovación del 50% de los miembros de la citada junta. La Asamblea, máximo órgano de representación empresarial estará constituida por 454 vocales correspondientes a las federaciones y asociaciones empresariales, o empresas directamente asociadas, de acuerdo con su importancia en la producción y el empleo. Dicha asamblea tendrá que elegir a 20 miembros, que pasarán a ser vocales de la junta directiva por un periodo de cuatro años, quienes serán a su vez electores y elegibles para el Comité Ejecutivo de la CEV que así mismo renovará el 50% de sus componentes.

Así mismo se ratificó el ingreso de cuatro nuevos asociados: la Asociación de Centros de Enseñanza de Idiomas de la Comunidad Valenciana y Asociación de Consecantes de Patates, la Asociación de Cosecheros, y la Asociación de Agricultores y Exportadores de Frutos Cítricos.

La junta directiva de la CEV felicitó a Arturo Vives por su nombramiento como presidente de la cámara de comercio y acordó también dirigirse al Ayuntamiento de Valencia para apoyar la candidatura de Valencia como capital europea de la cultura en los años 2000 y 2001.

Se incrementa la producción de gasóleo industrial

La Asociación Española de Operadores de Productos Petrolíferos (AOP) ha registrado durante 1994 un ligero retroceso en las ventas de productos de consumo, como los gasóleos de motor y el gasóleo de calefacción, mientras que la demanda de los productos de uso industrial experimentó un mejor comportamiento. Sin embargo, el mercado químico continuó significativamente de acuerdo con el buen año turístico que representó 1994.

Sube un 30% el precio del aceite en una semana

El precio del aceite de oliva ha experimentado aumentos de precio entre 750 y 300 pesetas en una semana dependiendo del grado de acidez, del mercado representativo de venta y su grado de transformación, según datos del informe semanal de coyuntura publicado por el Ministerio de Agricultura. Como medida, el aceite de un grado incrementó su precio en alza en 18,15 pesetas, al pasar de los 296,75 el kilo a los 415 entre el tercer y cuarta semana del mes de enero. El aceite de oliva de 3,3 grados sufrió un incremento en su precio de 154,00 pesetas, ya que subió de 376,10 a 391,50. Según los precios en mercados representativos, el aceite de oliva de un grado que más aumentó de precio fue el del mercado de Sevilla.

> PATRIMONI HISTÒRIA

portantes aportaciones artísticas que se reflejan en distintos lugares de la ciudad.

“Ca Don José” se sitúa en el centro neurálgico donde han confluido históricamente el potencial industrial y la referida creación artística. Ante este hecho se ha optado por diseñar una fachada rígida de características industriales compuesta por piezas de mármol de la zona de grandes dimensiones. Incluyendo en la misma una “mancha” de color que retoma el espíritu artístico de ciudad. Como puede observarse esta conjunción de tecnología y arte se ha logrado ampliamente. (...)

Debido a los condicionantes de partida y a la configuración del entorno del edificio, de características bastante variadas y heterogéneas, se decide plantear un “contenedor” cuyas fachadas se caracterizan por una composición medida y ajustada de llenos y vacíos, conformada por una disposición aleatoria de 4 tipos de módulos de diferentes dimensiones.

Para potenciar la esquina se plantea en planta baja “romper” el paramento para evidenciar la entrada principal al edificio”.

Tot i aquests “contenidors” la programació cultural és més aviat escassa. La majoria dels actes responen a actes dels diversos col·lectius socials, esportius, culturals, educatius i festius de la

localitat, i a aquells espectacles que promociona la Diputació Provincial

Canals disposa de dues bandes de música: l'Associació Musical Canalense i la Unión Musical Santa Cecília de Canals, 2 grups de dansa (Canyamars i Pensat i fet), un grup de Pols i Pua (la Pua) i l'Associació fotogràfica de Canals (AFCA). Em detindré en una darrera associació que, tot i modesta, desenvolupa una intensa i variada programació cultural: l'Associació Cultural la Pebrella. El seu cap és Francesc Tormo i em comenta algunes de les activitats que han realitzat en els últims anys perquè és la millor manera de mostrar els seus objectius:

“L'any 2006 aconseguirem portar endavant, amb un recol·liment generós de l'Ajuntament de Canals, la primera edició sobre FESTA I PATRIMONI CULTURAL, al voltant de la vessant cultural de la festa de Sant Antoni Abat, que després han prosseguit els diferents governs del Partido Popular que ho han rebatejat –per a donar-lis la seua distintiu propi- com JORNADES SANTANTONIANES. La darrera activitat forta que hem organitzat són les III Jornades d'Estudi sobre la festa de sant Antoni Abat. Prop de 200 persones han passat per les Jornades, seguint amb atenció les conferències i les nombroses comunicacions de Forcall, Albaida, Ontinyent, Alcublas, Fontanars dels Alforíns, Otos,

Reus, Ascó, Ènguera, Xàtiva, la Safor i Gavarda. Les jornades que contenien moltes activitats comptaren amb el suport del Museu Valencià d'Etnologia i l'Institut Ramon Muntaner de Móra la Nova (Tarragona). De l'Ajuntament de Canals no han tingut cap resposta des del 19 d'abril de 2013 que presentaren la sol·licitud.”

Però més recent (abril de 2015) és la presentació del llibre LA BANCA QUE NECESITAMOS, sobre Agriicultura i Banca a càrrec del seu autor, el professor de la Universitat de València José Ramon Sanchis Palacios.

Les presentacions literàries i la defensa de la llengua és un dels principals objectius de l'associació, així com tot allò que gira al voltant de la festa de sant Antoni. Fa uns anys celebrarem l'any Estellés i també projectarem el documental *Una llengua que camina*. Hem presentat llibres publicats per altres centres culturals, com les *Llegendes de la Costera*, de l'Associació d'Amics de la Costera. De l'any passat recorde la presentació del llibre *Acabarem com Camot* de Manuel Arcos. Una presentació amb l'antiga rondalla *la Pua..*

Tot i això, no oblidem les qüestions socials i la defensa del patrimoni. El 2013 sol·licitarem a l'Ajuntament de Canals i a la Conselleria de Cultura que iniciara els tràmits per a declarar Bé de Rellevància Local l'arquitectura de l'aigua de tot el terme

FESTA DELS PARELLS. COL·LECCIÓ FRANCESC TORMO.

municipal, com són els llavadors públics i privats, els partidors de les sèquies, les arcadetes, etc.

Pel que respecta al turisme, l'Ajuntament promociona una petita ruta pels espais borgians, tot i que poca cosa fa per mantindre'ls. Les visites al patrimoni material de Canals han de passar necessàriament per les restes de l'època dels Borja: la Torre, les muralles dels Borja i les restes del palau gòtic. I ben a prop l'oratori, també del segle XIII. Els altres edificis que cal visitar són l'església de sant Antoni d'estil barroc i molt ben cuidada i el convent de les Clarisses. Aquell que tinga interès en aprofundir en les qüestions històriques i artístiques són de lectura obligada els diversos treballs del xativí Josep Ll. Cebrían¹³.

13 Josep Ll. Cebrían i Molina. L'oratori i la torrassa del palau dels Borja a la Torre de Canals. Premi d'assaig Vila de Canals 1989.

Però la gran atracció de Canals és el seu patrimoni immaterial: la Foguera de sant Antoni. Els prolífics i contradictoris significats del foc varen fer que els grecs el consideraren possessió del déus. Llegint a Antoni Ariño¹⁴:

“El domini, control i dosificació de les potencialitats latents del foc forma part de les anònimes epopeies de l'origen de la civilització. Aquesta segueix essent, també hui, la natura proteica d'aquest element crucial: el foc és misteri. Crema i envesteix però també acarona i reconforta; abraseix i aniquila però cou i purifica. És una potència terrible amb veritat que estremeixen i devoren. Tanma-

Canals, Ajuntament, 1990.

14 Antoni Ariño (text). El foc i la roda del temps. Figures i trajectes en la festa de sant Antoni Abad de Canals. Projecte i direcció Joaquim Argente. Palladio. 1991

teix, també es manifesta com esperit lluminós que obre camins en la nit i guia en el desconcert de la passió. Arma i ofrena, càstig i missatger, possessió fràgil i perillosa i força desitjada”

Els canalins diuen, i de segur que tenen raó, que la de Canals és la foguera més gran del món. Els actes de la crema estan acompanyats pel dia dels parells (festers a cavalls que reparteixen joguets) i per la processó on un fester fa de Bandera i un altre de Cuiros. El Bandera és el que llança el darrer Vitol en la processó.

A la Torreta també conserven una festa ben antiga, el Pi de la santa Creu i la Verge del Remei que celebra l'entrada de la primavera plantant a la plaça una pi ben alt que prèviament una colla de joves a dut de la serra. A la Torreta es celebra el primer diumenge de Mai. El següents fragments són de Francesc Tormo¹⁵:

El pi o xop es talla el dia abans de la pujada i es trasllada (...) a la plaça on ja es disposa d'un forat ample al centre de la mateixa. L'arbre es poda i s'escorcolla amb destrat i tot seguit s'unta amb la morca i es planta (...). Antigament, al cap del pi es lligava una llàntia de bicicleta on penjaven un conill, un pollastre i l'arròs per cuinar la paella. Hui es lliga un coet

15 Francesc Tormo. Pi de la Santa Creu. Amunt i avall amb un rellamp. <http://www.festes.org/directori.php?id=150>

NAU CENTRAL DE L'ESGLÉSIA DE SANT ANTONI ABAT. COL·LECCIÓ FRANCESC TORMO.

potent i el primer muntador li cala foc, i baixa en un rellamp

Els muntadors són una colla d'amics amb edats de 20 a 26 anys, ben preparats físicament. (...) En primer lloc van muntant i baixant diverses vegades adherint grapats d'algeps a la morca, per així eliminar el component esmunyedís.

Finalment tot l'arbre resta cobert per l'algeps i en aquest moment és el pujador mes preparat físicament el que escala fins al cop i li cala foc al coet, que baixa ràpidament. (...) El premi és una bona paella. (...) Un grup de músics acompanyen la pujada amb la música més

festivola. (...) La pujada al Pi de Santa Creu és una festa intensament popular i a la plaça que l'acull hi ha taules amb faves bullides i cervesa que tothom pot tastar. L'altre plat típic de la festa son el caragols guisats amb tomaca, herbassana i pebre.

Canals ha tingut veïns il·lustres. Ja em parlat del Borja i d'alguns empresaris d'èxit. Caldria recordar a alguns altres: el campió del món de motociclisme Ricard Tormo; la cantant Karina –M. Isabel Llaudes–, que encara que nascuda a Jaén era filla d'un canalí; i de tres polítics d'esqueres: Ricard Sanz, dirigent de la CNT durant la guerra del 36; Jo-

sep Serradell, reorganitzador del PSUC en la postguerra; i Agustí Cerdà, diputat d'Esquerra Republicana de Catalunya.

He preguntat per les “almoixàvenes”, tradicionals de carnes-toltes i per l’“arnadí” i em diuen que aquests dolços han quedat reduïts a Xàtiva i altres indrets de la Costera. A Canals per Pasqua fan les mones, que algunes dones li donen forma de trena, els pastissets de moniato, les coques de sagí i els rotllets d'anís.

Maig 2015

Publicat originalment en: <http://paisvalenciaseglexxi.com/2015/05/17/canals/>

Agraïm l'autorització de l'autor per poder fer aquesta reproducció.

La nostra conversa de cada dia

> PELEGRÍ SANCHO CREMADES UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

FOTOGRAFIA: ANTONI MARZAL

1. La prioritat de la conversa col·loquial

Com assenyala Payrató (2003: 245), dins el repertori funcional d'una comunitat de parla, la varietat col·loquial i corrent és la fonamental, ja que actua com a nucli de tot el conjunt de varietats. És la varietat no marcada. Així, és la varietat que trobem en totes les llengües (vives) i la que els parlants nadius adquirim en els primers anys de la nostra existència.

La varietat col·loquial, segons Payrató (2003: 245), es caracteritza pels següents trets: (i) la quotidianitat o caràcter temàtic general, no tècnic ni específic, pel que fa al camp; (ii) l'oralitat espontània, pel que fa al mode o canal; (iii) El caràcter interactiu, pel que fa al tenor o propòsit; (iv) la informalitat, pel que fa al to.

A aquesta delimitació funcional cal afegir-hi una base dialectal associada (geogràfica, històrica i

> PATRIMONI LLENGUA

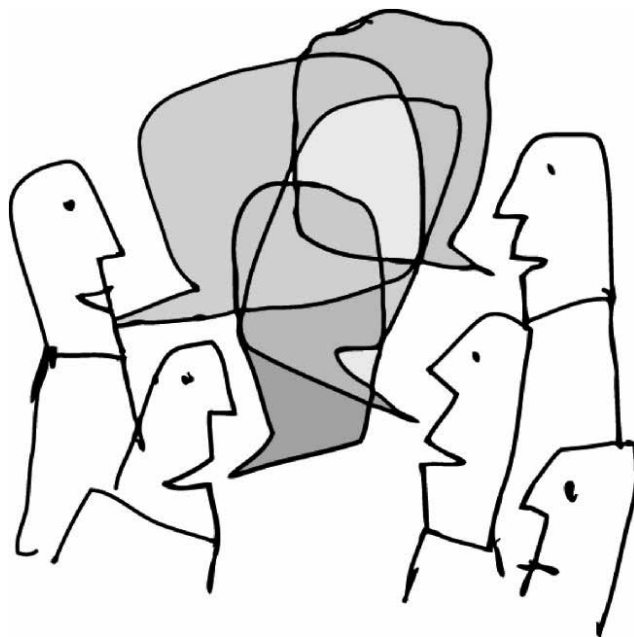
social), de manera que la caracterització de la varietat col·loquial esdevinga més completa (Payrató 2003: 246). Així, una conversa es fa en un determinat dialecte (valencià central, posem per cas), en un determinat moment històric (l'actual) i els participants fan servir un determinat dialecte social (el propi de la classe mitjana, per exemple).

Més enllà dels trets generals anteriors, en una caracterització més detallada del registre col·loquial s'han de tenir en compte els trets següents, proposats per Payrató (2003: 246-249):

- 1) *Complementació del canal verbal amb codis paralingüístics*: Els codis paralingüístics són de naturalesa vocal o gestual, i modifiquen o completen el significat global dels actes i fets de parla orals, en general, i dels orals col·loquials, en particular, ja que en aquest registre es troben més accentuats.
- 2) *Escàs control i consciència de la producció lingüística*: En contrast amb altres registres, en les varietats col·loquials els parlants presten menys atenció al producte que van elaborant. Per aquesta raó se sol trobar, per exemple, en el nivell fònic, una dicció ràpida, una articulació relaxada, nombrosos fenòmens de pèrdua, addició i modificació de sons, etc. Entre els fenòmens de pèrdua de sons motivats per aquesta pronúncia relaxada trobem en els parlars valencians col·loquials, per exemple: *encà (encara)*, *vritat/vitat/tat (veritat)*, *a (ara)*; entre els fenòmens de modificació de l'ordre dels sons en el parlar de la Costera podem trobar: *gavinet (ganivet)*, *milacre (miracle)*, *pac a (cap a)*; finalment, entre els fenòmens d'addició de sons: *quant (quan)*, *prèmit (premi)*, *anou (nou)*.¹
- 3) *Aplicació de múltiples recursos entonatius*: Com el primer tret, aquest també és propi de totes les varietats orals, i es presenta amb unes característiques específiques en el cas del col·loquial. Els recursos entonatius són força importants en la llengua oral col·loquial, molt més rica en aquest

aspecte que les varietats escrites, on es reflecteixen d'una manera molt pàl·lida.

- 4) *Alt grau de referència exofòrica*: En contrast amb la majoria dels registres escrits –i en bona part dels orals formals–, la llengua col·loquial és molt dependent del context, i el grau de referència exofòrica és molt alt, és a dir, abunden els enunciats amb díctics que només són interpretables en relació amb un context determinat: *Agafa això i dus-ho cap ací*.
- 5) *Vocabulari específic*: Si el comparem amb el de registres tècnics, el vocabulari col·loquial pot semblar a primer cop d'ull més limitat, però en comparació amb el conjunt de totes les varietats funcionals, a banda de ser més renovable i mutable, també presenta algunes àrees amb una especial riquesa i potencial expressiu.
- 6) *Estructuració gramatical específica*: Si comparem el registre col·loquial amb els registres escrits i formals més prototípics, a primer cop d'ull la sintaxi col·loquial presenta una estructuració més aviat dèbil o simple, atés que es basa en l'addició o juxtaposició d'elements.
- 7) *Abundant presència de regularitzacions, simplificacions i analogies gramaticals*: En la varietat col·loquial, a causa de l'espontaneïtat i la ràpida planificació amb què s'elabora el text, són usuals els falsos inicis. En l'exemple següent, s'observen diversos falsos inicis (*eix-*, *un-*) que es reparen sobre la marxa:

¹ Per a un tractament més aprofundit d'aquests fenòmens, cf. Payrató (1988), Sancho (1995).

(1)Celes: no eix- una una [enfermera o lo que siga]

Melín: [sí/ un- una monja ho ha dit/] *huy/ por aquí [corre mucho aire]*² (C)

D'una altra banda, abunden els anacoluts (o manques de sentit i concordança). En l'exemple següent, es trenca la concordança entre *moltes, pobres* i el clític coreferent (*-los* en comptes de *-les*):

(2) Celes: que n'hi ha moltes que es veu que pobres no van ni a vore-los/ pobres/ van a vore-los. (C)

Finalment, trobem simplificacions i analogies gramaticals de diversos tipus. Per exemple, en el camp de la morfologia, casos com *els llapissos* en lloc d'*els llapis*, *els dillunsos*, *els dimatjos*, *els dijousos* (*els dilluns*, *els dimarts*, *els dijous*), l'extensió de la velar al gerundi o a l'indicatiu, pròpia dels parlars de la Costera, entre altres: *duguent*, *tinguent*, *duguem*, *tinguem*.³

8) *Grau molt elevat de redundància*: En la varietat col·loquial, a causa de les característiques del canal de transmissió, cal preservar la informació i

2 Els exemples reals procedeixen de l'enregistrament d'una conversa en valencià col·loquial de la Costera i els marquem amb (C). Els noms dels participants en la conversa són inventats. En aquesta conversa, a propòsit del relat de la visita a una residència d'ancians sorgeix el tema de la conveniència o no que els ancians estiguen en residències. En la transcripció dels fragments seguim les convencions del grup Val. Es.Co., amb simplificacions (Briz & Grupo Val.Es.Co., 1995, 2000). Per motius d'espai només expliquem aquestes convencions quan és pertinent per a la nostra exposició o quan poden entrebancar la comprensió dels fragments. Per exemple, els segments en cursiva es refereixen al relat en estil directe; els claudàtors es fan servir per als recobriments, quan el torn d'un parlant se superposa al d'un altre. Finalment, les barres (/) indiquen pausa.

3 Per a un tractament més extens d'aquests fenòmens, cf. Payrató (1988), Sancho (1995).

evitar els malentesos o les males interpretacions. A més, la cohesió del text oral es fonamenta sobretot en la repetició. El resultat de tot plegat és que els textos orals espontanis i col·loquials presenten un grau de redundància molt més alt que el de textos de registres escrits i formals. En el següent exemple es veu la repetició de la mateixa informació (una anciana confon la filla amb una prostituta):

(3)Carmeta: diu que ha besat a una a una pu-⁴

Celes: a una dona roín que ha anat

Carmeta: a una dona roín.

Celes: que anava pinta(d)a

Carmeta: es pensava que era una dona d'estes (RIALLES) (...)

Carmeta: diu que *m'ha besat una dona roín/ el Nostre Senyor em perdonarà?* i era la filla/ ((tu))/ tu (C)

9) *Alta freqüència de marcadors discursius i interactius*: Atés que la varietat col·loquial es manifesta, sobretot, en textos conversacionals, s'hi troben marcadors (sobretot de caire interactiu: *bé, bueno, home, dona, d'acord*, etc.) que no apareixen en altres varietats. En els fragments següents els assenyalem en negreta:

(4) Carmeta: era la més [lletja]

Celes: [**dona**]/ però que no es ve(i)a→ **dona**/ és que tenia huitanta-huit anys (C)

(5) Melín: [*mañana tendrán que ir a votar*] i tal/ [si ha de passar per tots els puestos→]

Carmeta: [ja s'ho tenen tot/ pobres]

Amparo: **uei?clar!**

Celes: planejat

Carmeta: ai/ qu(e) amarg/ Senyor!

Melín: però una dona que/ **vullc dir-te/** que no és **que** necessite especial/ atenció ni res tampoc/

4 Abreviació eufemística de *puta*.

> PATRIMONI LLENGUA

una dona que/ **total**/ va amb el seu garrotet i va anant anant i parla/ està lúcida [i- igual] =

Carmeta: [vegés Amèlia/ pobra] (C)

- 10) *Alta freqüència de recursos expressius*: Aquest és un tret que acosta els registres col·loquials als literaris (i els aïlla de la resta). La recerca d'una expressivitat marcada es fa evident en la varietat col·loquial en el nivell paralingüístic (a través de múltiples recursos vocals i gestuals) i en tots els nivells lingüístics: els patrons entonatius expressius, la tria del lèxic i els jocs de paraules, l'ús de frases fetes i refranys, els paral·lelismes sintàctics en la construcció, l'abundància d'interjeccions i onomatopeies, etc.

2. La conversa col·loquial com una activitat organitzada i reglada

El treball fundacional del corrent conegut com a anàlisi conversacional és el de Sacks, Schlegloff & Jefferson (1974) (cf. Levinson 1983). La idea fonamental és que la conversa no és un caos desorganitzat. Segons aquests autors, l'organització de la conversa es basa en l'alternança de torns. El desenvolupament d'una conversa, siga del tipus que siga, es fonamenta en la repartició dels torns de parla entre més d'un participant (Payrató 2003: 253). A continuació mostrem un fragment de conversa col·loquial on es veu com els participants es reparteixen els torns de parla de manera més o menys equitativa:

(6) Amparo: ah/ i vos l'han ensenyat i tot?

Melín: noo

Celes: no/ que passàvem per allí

Carmeta: no/ no han dit res/ només ham vist als (i) *passel/ vingueu/ vingueu i voreu el comedor/ i fe(i)a una olor més bona de dinar*→ però que pe-

Amparo: dona/ amb vint-mil duros→!⁵

Carmeta: però que pena! ai/ jo/ no/ no mane

5 Preu mensual que es paga a la residència d'ancians.

Déu!/ per l'amor de Déu!

Amparo: pos mare/ n'hi ha gent que està millor allí que en casa

Carmeta: pos que estiguen allí!

DIVERSOS: (RIALLES) (C)

Els recobriments, això és, quan dos o més participants parlen alhora, (assenyalats amb claudàtors en les transcripcions), tot i que tendeixen a evitar-se, són freqüents en la conversa col·loquial:

(7) Carmeta: diu/ i en acabar-se tot/ ja s'ha acabat

Amparo: ja [està]

Celes: [lo] que dic jo/ ja veus tu eixa dona [(i)] =

Amparo: [que no són d'ella els diners?]

Carmeta: mira!

Celes: = una dona que és soltera/ no té fills/ pos/ [xica/ que es traga a una] =

Carmeta: [a quin sant!] (C)

Cal dir, tanmateix, que els recobriments estan sotmesos a variacions interculturals. L'evitació dels recobriments o el fet que es reduïsquen al mínim és propi de les cultures del nord (anglès, alemany, etc.), mentre que en les cultures mediterrànies el recobriment és més freqüent perquè és una forma de mostrar implicació en la conversa. El mateix s'esdevé amb les interrupcions (vg. Wierzbicka 1991 i Hernández 1999 sobre aquesta qüestió).

L'alternança de torns conversacionals no es produeix a l'atzar ni de qualsevol manera. Per a l'alternança de torns s'aprofiten uns "espais" que se solen anomenar *llocs adequats per a la transició*, en els quals és possible –però no forçós– que es produïska un canvi de torn.⁶ Aquests espais que faciliten el canvi queden marcats gràcies a diferents procediments (Payrató 2003: 253), per exemple,

6 L'alternança de torns obeeix a una sèrie de regles, que determinen qui prendrà el torn quan es dona un lloc adequat per a la transició (Sacks, Schlegloff & Jefferson 1974).

paralingüístics (vocals i no vocals): l'acabament de la gesticulació, el canvi de posició del cos, el contacte ocular, el descens de la intensitat, els allargaments i els sons de dubte o vacil·lació.

L'estructura conversacional queda reforçada a més a més pel fet que les intervencions dels locutors solen aparellar-se, formant unes unitats que s'anomenen *parells adjacents*: dos torns que se succeeixen de manera que el primer "fa esperable" el segon, per exemple pregunta-resposta (A: *Quina hora és?* / B: *Les sis i quart*), salutació-salutació (A: *Bon dia!* / B: *Bon dia!*), etc.

El caràcter esperable del segon membre d'un parell adjacent és variable. En conseqüència, aquest segon membre pot ser poc marcat (després d'una pregunta esperem una resposta, sobretot, i després d'una demanda una concessió) i aleshores parlem de torn preferit. El segon torn pot ser més inusual, més marcat (després d'una pregunta podem trobar també una altra pregunta, per exemple d'aclariment, i després d'una demanda una negativa) i en aquest cas parlem de torn despreferit. En aquests últims casos solen aparèixer procediments que assenyalen justament aquest caràcter més marcat o inesperable: per exemple, un silenci més llarg del normal, alguns marcadors específics (*Bé...*, *No ho sé...*, *Home...*, etc.)

(8)A: Vols que anem al cinema aquesta nit?

B: ... Eeh, no sé, és que havia quedat.

La preferència determina l'existència de les pre-seqüències (Levinson 1983), amb les quals es pretén evitar el torn no preferit. Són molt comunes les pre-peticions (9):

(9)A: Té carregadors de mòbil?

B: Sí, algun me'n queda. Ara li'ls ensenye.

A: Gràcies.

Finalment, el caràcter esperable del segon membre del parell adjacent fa que existesquen segones intervencions estereotipades o fraseològiques, pròpies de la conversa col·loquial, sovint rimades, que trenquen aquest caràcter esperable. Obeeixen al caràc-

ter expressiu i lúdic de la conversa col·loquial, però també exerceixen funcions específiques depenent del context (vg. Payrató 1988: 138). Per exemple, (10b-c) funcionen com una negativa i, sovint, hi ha la implicació que el destinatari tinga paciència; (10f) és habitual quan no es vol donar la informació del que ha costat alguna cosa que s'ha comprat.

(10)a. A: Què tens? / B: La boca plena de dents!

b. A: Tinc calor / B: Arrima't al pastador!

c. A: Tinc fred. B: Arrima't a la paret!

d. A: Què farem? B: Mala cara quan morirem!

e. A: Que hem de fer? B: Vendre la casa i anar a lloguer!

f. A: Què t'ha costat? B: Diners i paraules / Diners i raons amb el botiguer!

4. Bibliografia

BRIZ, A. & GRUPO VAL.ES.CO. (1995) *La conversación coloquial. Materiales para su estudio*. València: Universitat de València.

---- (2000): *¿Cómo se comenta un texto coloquial?* Barcelona: Ariel.

HERNÁNDEZ, C. (1999): *Culturas y acción comunicativa. Introducción a la pragmática intercultural*. Barcelona: Octaedro.

LEVINSON, S.C. (1983): *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press [Trad. esp. de África Rubiés Mirabet: *Pragmática*. Barcelona: Teide. 1989]

PAYRATÓ, LL. (1988): *Català col·loquial. Aspectes de l'ús corrent de la llengua catalana*. València: Universitat de València, 1990.

---- (2003): *Pragmática, discurs i llengua oral. Introducció a l'anàlisi funcional de textos*. Barcelona: UOC, 2a edició 2010.

SACKS, H., SCHEGLOFF, E. A. & JEFFERSON, G. (1974): "A simplest systematic for the organization of turn-taking in conversation", *Language*, 50 (4), pp. 696-735.

SANCHO, P. (1995): *El valencià col·loquial de la vila de Canals*. Canals: Ajuntament de Canals.

WIERZBICKA, A. (1991): *Cross-cultural pragmatics. The semantics of human interaction*. Mouton de Gruyter: Berlín / Nova York.

ESCOLA DE DON ELISEO, 1953. SITUADA A LA PLAÇA DE LA VILA NUM. 12.

FILADA DE BAIX, D'ESQUERRA A DRETA: MADITA GÓMEZ, JOSÉ LUIS BIOSCA GUEROLA, LUIS ANTONIO BATLLÉS MENDICUTTI, FRANCISCO VICENTE TARÍN., RAFAEL TRAVÉ VERA, ENRIQUE VIDAL PÉREZ, MARIA TERESA COLOMER SENDRA. FILADA D'EN MIG: ANTONIO CARDONA MASET, ANTONIO BARBERÁ, JOAQUIN MARTOS MICÓ, DON ELISEO CASTELLÓ COLOMER, VICENTE IBÁÑEZ, JOSE FAYOS SANCHIS, JOAQUIN RUÍZ CARDONA. FILADA DE DALT: CARMEN NIEVES GÓMEZ, LUCÍA FERRER PINTER, CONSUELO HIGÓN, MARIBEL CASTELLÓ ARNAU, LUISA ARGENT MICÓ, MARIA PASTOR FAYOS. (AGRAÏM LA COL.LABORACIÓ DE JOAQUÍN RUIZ I TERE CASTELLÓ).

El retaule d'ànimes del mestre de Borbotó a la Torre de Canals¹

> JOSEP LLUÍS CEBRIÁN I MOLINA

RETAULE DEL JUDICI
FINAL DE LA TORRE
DE CANALS

¹ En el 25 Aniversari de la publicació del llibre *L'oratori i la torrassa del palau dels Borja a la Torre de Canals* per l'Ajuntament de Canals i la Generalitat Valenciana en 1990.

RESSURRECCIÓ DE LA CARN. RETAULE DEL JUDICI FINAL PROVINENT DE LA CARTOIXA DE PORTACELI. MUSEU DE BELLES ARTS DE VALÈNCIA

La Torre de Canals va ser una petita baronia dels Borja al segle XV fins 1506, data en la qual el senyoriu fou venut al Consell de la Ciutat de Xàtiva. Malgrat que la bibliografia tradicional sobre els Borja posa en relació aquest senyoriu amb els pares del pontífex Calixt III, la documentació coneguda fins ara demostra que la compra del llogaret la realitzà el 1436 Jofré Borja, pare d'Alexandre VI.² En morir Jofré, la seua esposa Isabel Borja (germana de Calixt) ostentà el senyoriu que havia adquirit el marit.³ El palau senyorial era l'edifici més important

2 NAVARRO I BUENAVENTURA, BEATRIU: *Els Borja de Xàtiva, records i monuments*. Xàtiva, Ulleye, 2014.

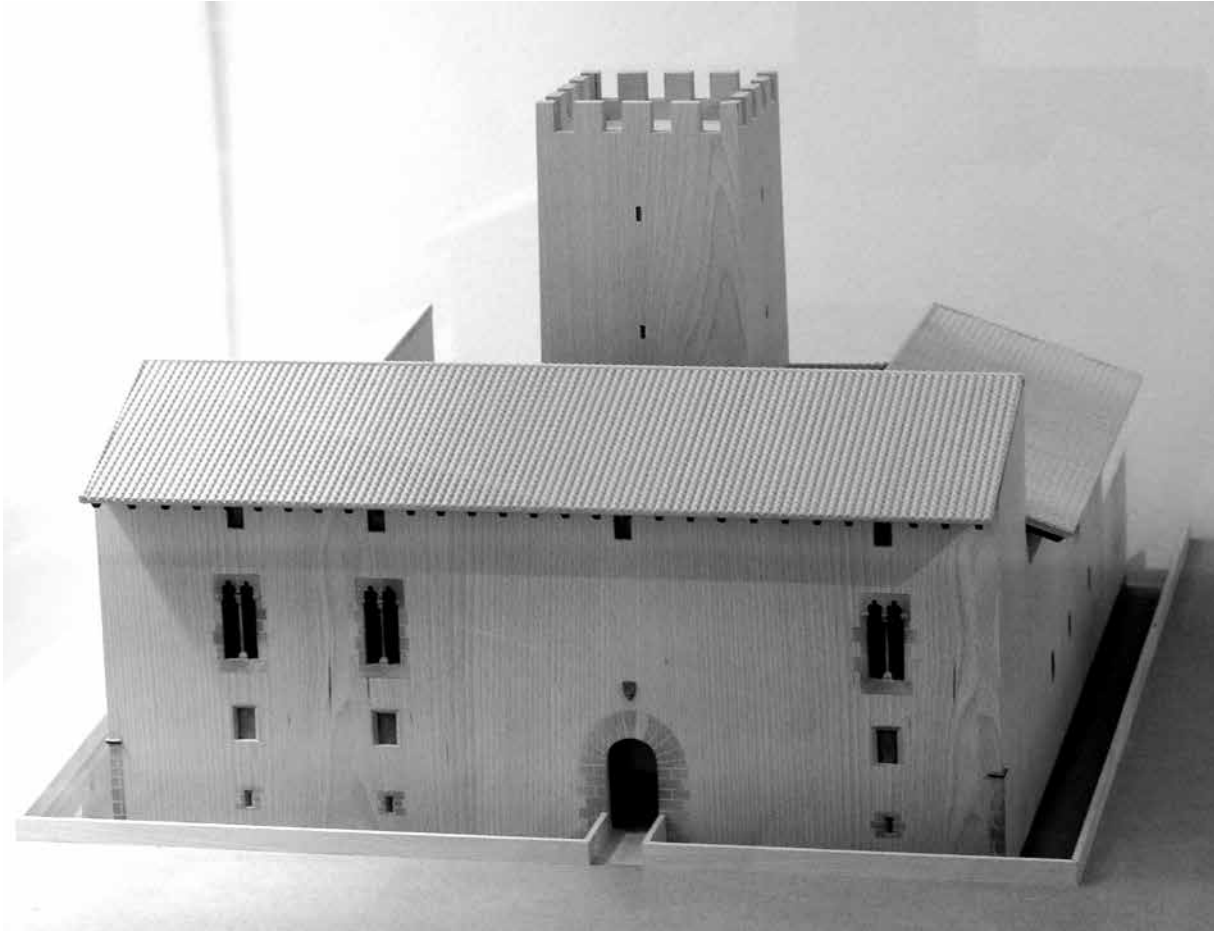
3 Encara que Domènec de Borja, pare de Calixt III, era veí de la Torre, la documentació coneguda vincula el senyoriu de la baronia amb la branca borjana d'Alexandre VI. Sobre aquesta qüestió vegeu NAVARRO SORNÍ, MIGUEL.: *Alfonso de Borja, papa Calixto*

del llogaret. (fig. 1)

L'oratori dels Borja conserva un petit retaule d'ànimes o del Judici Final (fig. 2), presidit per la Mare de Déu del Roser i el Cavaller de Colònia. Hom desconeix amb seguretat d'on prové aquest retaule. Possiblement de l'altar lateral del Roser que hi havia a l'antiga església gòtica de Canals, ja desapareguda. El retaule major del temple parroquial medieval fou encomanat pels jurats de la vila de Canals a Joan Vendrell en 1483. El termini per a realitzar-lo era de cinc anys. Vendrell era un pintor de Xàtiva que tenia el taller al barri de les Barreres i era contemporani del Mestre de Xàtiva. La localització del contracte ens permeté estudiar la comanda i dibuixar un croquis amb les advocacions i escenes

-----
III en la perspectiva de sus relaciones con Alfonso el Magnánimo. València, Alfons el Magnànim, 2005, pàg. 24-36.

MAQUETA DEL PALAU DE LA TORRE REALITZADA PER C. MARTINEZ PER ENCÀRREC DE LA GENERALITAT. MUSEU DE XÀTIVA.

de les taules d'aquest retaule desaparegut. Joan Vendrell és un dels noms que cal tenir en compte en la possible identificació del Mestre de Xàtiva.⁴

El retaule de la Torre degué tenir una polsera i fins la Guerra d'Espanya (juliol de 1936) va conservar la predel·la, la qual tenia cinc taules (fig. 3). La central era quadrada i les laterals extremes eren més estretes. Segons Elies Tormo la taula central contenia la Missa de sant Gregori i la segona començant

per l'esquerra santa Llúcia⁵. La resta no va poder identificar-les, però intuïm la figura d'un sant Cristòfol en la taula de l'extrem esquerre. El retaule va romandre a la Torre des del 18 de juliol de 1936 fins el 31 de desembre de 1937, data en la qual la Junta Central del Tresor Artístic s'emportà l'obra d'Art al Museu de Xàtiva. Signaren el document de lliurament el president del Comitè Municipal Emili Flor i el vocal tècnic de la Junta Josep Chocome-li.⁶ Durant el període que va des del començament

4 CEBRIÁN I MOLINA, JOSEP LLUÍS: 'El retaule gòtic de Sant Antoni de 1483-1488' en "Dos documents per a la història de Canals". *Llibre de festes 1999*. El contracte fou publicat per COMPANYY, XIMO: *L'art i els artistes al País Valencià modern (1440-1600)*. Barcelona, Curial, pàg. 283-286.

5 TORMO, ELÍAS: *Las tablas de las iglesias de Játiva*. Xàtiva, Ulleye, 2007 (fac. a cura de Cebrián i Molina, Josep Lluís de l'edició de Madrid, 1912), pàg. 159.

6 CEBRIÁN I MOLINA, JOSEP LLUÍS: *L'oratori i la torrassa del palau dels Borja a la Torre de Canals*. Premi d'assaig vil·la de Canals, gener de 1989. Canals,

> PATRIMONI ART

de la guerra fins cap d'any de 1937 va desaparèixer la predel·la. Ignorem si per causa de destrucció o de furt, amb la qual cosa no seria impossible que alguna d'aquestes cinc taules menudes i fàcilment transportables aparegués algun dia.⁷

Tradicionalment s'interpretava la figura del Cavaller de Colònia com la d'un possible Borja donant.⁸ Aquesta confusió estigué alimentada sobretot per la creença que el retaule era originari de l'oratori de la Torre on la família Borja ostentava el senyoriu. Fou Saralegui qui en 1954 ja advertí que es tractava del Cavaller de Colònia.⁹ Pel que fa a la iconografia i iconologia del retaule, ens hem ocupat extensament en altres publicacions¹⁰ i ací inclourem només un croquis (fig. 4) que ens permetrà identificar cilment les escenes i les figures, comunes en gran part a la resta de retaules d'ànimes valencians.¹¹ Tanmateix

-----
Ajuntament, 1990, pàg. 92.

7 CEBRIÁN I MOLINA, JOSEP LLUÍS: "El Mestre de Borbotó i el retaule de la Torre de Canals". *Muralls, palaus i retaules en el bicentenari del rector Blasco. Actes de les V Jornades d'Art i Història. Xàtiva 1, 2 i 3 d'agost de 2013*. Xàtiva, Ulleye, 2014, p. 11-50.

8 CEBRIÁN I MOLINA, JOSEP LLUÍS: "Las tablas... 100 anys després". Introducció a l'edició facsímil de: TORMO, ELÍAS: *Las tablas...* op. cit., pàg. 16-17.

9 SARALEGUI, LEANDRO de: "Para el estudio de algunas tablas del XV-XVI". *Archivo español de arte*, 108, 1954, pàg. 307, nota 7.

10 CEBRIÁN I MOLINA, JOSEP LLUÍS: *L'oratori i la torrassa...* op. cit.; "La torre i l'oratori del palau dels Borja", en *Canals, festes, 1990*, Canals, 1990, pàg. 58-64; *Canals. El retaule del Juí Final. Procés de conservació i restauració* [tríptic]. València, Conselleria de Cultura, 1994; "Judici Final amb la Mare de Déu del Rosari i el Cavaller de Colònia", en *Catàleg de l'exposició La llum de les Imatges. Lux Mundi. Xàtiva 2007*. València, Generalitat, 2007, fitxa 113, pàg. 386-389.

11 Sobre els retaules d'ànimes vegeu RODRÍGUEZ BARRAL, PAULINO: *La imagen de la justicia divina. La retribución del comportamiento humano en el más allá en el arte medieval de la Corona de Aragón*. Tesi dirigida per Joaquín Yarza. Universitat Autònoma

és peculiar en el retaule de La Torre la inserció de la Mare de Deu del Roser i el Cavaller de Colònia. No perquè siga una excepció, sinó perquè en molts retaules d'ànimes hi ha al mateix lloc la Missa de Sant Gregori, que ací restava desplaçada a la predel·la. Es tracta simplement d'una variant més entre les possibilitats compositives d'un retaule d'ànimes o del Judici Final. La relació entre el Miracle de Colònia, la Mare de Déu del Rosari i el món de les ànimes és íntima i directa. L'atmosfera daurada de la Mare de Déu i el cavaller, envoltats pels comptes d'un rosari, sembla inspirar-se en un gravat gòtic de Maria coronant amb les roses de l'Ave Maria el Cavaller de Colònia, imprès a Montserrat¹² (figura 5). Un gravat similar és el del llibre de Jeroni Fuster *Omèlia sobre lo psalm De Profundis*, imprès a València per Lambert Palmart l'any 1490. I un altre precedent el trobem al gravat de la Mare de Déu del Roser que Francesc Domènec realitzà en 1488.¹³ Per tal de facilitar la comprensió del retaule i fixar clarament en la historiografia el significat de la presència del Cavaller de Colònia, reproduïm un text que relata el miracle:

Miracle esdevengut a un cavaller de Colunya al dir lo Psaltiri.

En la ciutat de Colunya hauia un caualler molt deuot de la verge Maria, lo qual tots jorns deya son psaltiri: e vn dia lo dit caualler hagué paraules ab vn altre de la ciutat, e vingueren a mans, de manera que aquell qui deya lo psaltiri matà a l'altre. E lo mort tenia vn germà molt valent home, lo qual de continu entenia en fer venjança. Vench vn dia que lo matador volent

-----
de Barcelona, 2003. Del mateix autor: "Purgatorio y culto a los santos en la plástica catalana bajomedieval". *Locvs amenus* 7, 2004, pàg. 35-51.

12 El reproduïm en TORMO, ELÍAS: *Las tablas...* op. cit., pàg. 16.

13 Gravats calcogràfic estudiat en FONTBONA, FRANCESC: "Virgen del Rosario 1488. Francesc Domènec". *Estampas, artistas y gabinetes. Breve historia del grabado* 4. *Revista de la Fundación Juan March*, 411, 2012, pàg. 2-8.

anar camí fonch spiat de son enemich, e passant dauant lo monestir de Preycadors dient lo psaltiri entrà en vna capella de la verge Maria, e agenollàs e començà a dir son psaltiri. e dient aquell lo enemich lo speraua per matar-lo: lo qual enemich mirà e veu que staua agenollat dauant lo altar de la verge Maria, e dauant ell estaua vna molt excel·lent e molt resplendent senyora, e veu que de la boca del homicida exien roses, e aquella excel·lent senyora les prenia e feya d'elles vna garlanda, en la qual garlanda hauia vna rosa vermella e deu blanques: y en aquest orde feu la garlanda perquè en aquell orde ixqueren del homicida les roses de la boca. E acabada la garlanda aquella excel·lent senyora la posà en lo cap de l'homicida. E tot açò miraua lo germà del mort, quil speraua per matar-lo: empero vist açò conegué que era gran misteri, e mogut de caritat lançà les armes, e ab la cara molt alegre anà la via d'ell: lo qual homicida com lo veu pensà quel volia matar, emperò lo germà del mort molt alegrament li dix: No hajes paor, car de bon cor yot peredó la mort de mon germà: e val abraçar e besar, e dix-li: Yot deman perdó, et deman de gràcia quem digues qui és aquella senyora que estaua dauant tu fent vna garlanda de roses. Aquell respós que no hauia vist res. Dix lo germà del mort: Digues-me quina oració deyes a la Verge Maria. Aquell respós que lo psaltiri de la verge Maria deya. E lauors lo dit germà del mort qui aquella senyora havia vist, hauent conexença que aquella era la verge Maria, molt liberalment li perdonà la mort de son germà, e preposà dir lo psaltiri e partiren bons amichs. E aquest acte se sabé de continent per lo poble de la dita ciutat de Colunya.¹⁴

Al retaule de la Torre l'escena del miracle de Colònia s'ha reduït, per necessitats de composició, a l'única figura del cavaller agenollat orant davant la Mare de Déu. En altres pintures però apareix

l'agressor del cavaller, com per exemple en una altra obra falsament relacionada també amb els Borja, en la qual fins i tot, hom pensava que representava l'assassinat de Cèsar Borja. Ens referim a la taula coetània del pintor Miquel Esteve conservada al Museu de Patriarca de València.

L'autor del retaule de Canals és un pintor sense identificar que la historiografia ha anomenat "Mestre de Borbotó" perquè en aquesta població propera a València té el retaule major de l'església dedicat a Santa Anna.¹⁵ Borbotó i Montcada de l'Horta pertanyien a l'orde de Montesa. Mantenim la tesi que el Mestre de Xàtiva, el Mestre d'Artés i el Mestre de Borbotó són en realitat tres fases successives d'un mateix taller i encara més, d'un mateix pintor¹⁶ gòtic de vida longeva que per influència del Renaixement patirà una evolució considerable d'estil, en una catarsi artística similar a la de Vicent Macip el pare de Joanes.¹⁷ Les connexions estilístiques entre aquests suposats tres mestres són, com a mínim, per

15 POST, CHANDLER RATHFON: *A history of Spanish painting. The Valencian school in the late Middle Ages and early Renaissance*, Vol. VI-I. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1935, pàg. 330. Vegeu també SARALEGUI, LEANDRO de: "Las tablas de la iglesia de Borbotó". *Archivo de arte valenciano*, 13, 1927, pàg. 67-81; RUIX I CONTELLES, VICENT: *Borbotó, des de l'arxiu parroquial*. Borbotó, 1996. Abans de la sistematització de les obres del Mestre de Borbotó, el retaule de Canals havia estat relacionat amb Sant Leocadi (com també altres obres del Mestre), concretament amb un deixeble. Vegeu al respecte BERTAUX, ÉMILE: "Monuments et souvenirs des Borgia dans le Royaume de Valence". *Gazette des Beaux Arts*, març 1908, t. 39, núm. 609, pàg. 216.

16 CEBRIÁN I MOLINA, JOSEP LLUÍS; NAVARRO I BUENAVENTURA, BEATRIU: "Les taules del Mestre de Xàtiva/Artés/Borbotó a l'església de Palau-solità". *Terme, revista d'Història*, núm. 29. Terrassa, Centre d'estudis històrics de Terrassa, 2014, p. 107-115.

17 CEBRIÁN I MOLINA, JOSEP LLUÍS; NAVARRO I BUENAVENTURA, BEATRIU: "Calvari de Montesa", en *La Llum de les Imatges. Lux Mundi. Xàtiva 2007. Catálogo*. València, Generalitat, 2007, fitxa 112, p. 382-385.

14 *Cançoneret y miracles en lahor del Psaltiri o Roser*. València, Llibrerias París-Valencia, 1993 (ed. facs.).

> PATRIMONI ART

a pensar-s'ho, i malgrat algunes llacunes provocades per la desaparició de moltes obres, constatem una línia evolutiva sòlida que va des del primer Mestre de Xàtiva, passant pel Mestre d'Artés, fins a l'etapa final del Mestre de Borbotó. De fet hi ha diverses pintures que la historiografia atribueix indistintament al Mestre de Xàtiva o al d'Artés, segons uns autors o altres, i el mateix s'esdevé amb diverses obres del Mestre d'Artés i el de Borbotó. Els límits són confusos, perquè els estilemes són comuns. La bibliografia titubeja excessivament en les atribucions Xàtiva-Artés i Artés-Borbotó. Saralegui ja remarcà les excessives coincidències entre els mestres de Xàtiva i Artés, i sospità que el Mestre d'Artés i el de Borbotó eren el mateix pintor en fases successives.¹⁸ Per altra part, Gómez Frechina considera que en realitat el Mestre de Xàtiva i el d'Artés són dues etapes consecutives d'una sola personalitat, corresponent el de Xàtiva a una fase més primerenca en la qual encara fa servir la tècnica al tremp,¹⁹ mentre que en la fase Artés ja fa servir l'oli.

Hi ha una proposta d'identificació dels suposats tres Mestres amb Antoni, Pere i Martí Cabanes a partir del suggeriment que feu Soler d'Hyver.

18 SARALEGUI, LEANDRO de: "Sobre algunas pinturas españolas del siglo XIV al XVI". *Archivo español de Arte*, 95, 1951, pàg. 221; *El Maestro de Sta. Ana y su escuela*. València, Alfons el Magnànim, 1950, pàg. 44: "Su directa derivación del de los Artés, resulta demasiado evidente. Hasta el punto de que la colaboración de ambos, atisbada por el gran hispanista norteamericano, me hizo imaginar, la posibilidad de que fuera el de Borbotó, una fase posterior del otro, motivada por itálicos influjos de San Leocadio [...]. Todavía no puedo asegurarlo, pues no llegué ni a convencerme plenamente a mí mismo, aun cuando declaro que si algún día resultase así, no me causaría la menor sorpresa que así fuera, en definitiva. El retablo de la Transfiguración (Játiva), podría entonces considerarse a modo de un transitorio hito, en la hitación del pase a su nuevo estilo de Borbotó."

19 BENITO DOMÉNEC, FERNANDO; GÓMEZ FRECHINA, JOSÉ: *La memoria recobrada. Pintura valenciana recuperada de los siglos XIV-XVI*. València, Conselleria de Cultura, 2005, pàg. 150-151.

Aquest posà en relació les obres del Mestre de Borbotó conservades a Bocairent (la Mare de Déu de la Salut i el Sant Sopar), una predel·la amb parelles de sants en col·lecció particular i altres taules també en col·lecció particular atribuïdes al Mestre d'Artés i provinents de la mateixa localitat amb un contracte de 1515 on apareixien Pere i Martí Cabanes i Nicolau Falcó pactant la pintura de les portes, banc i sotabanc del retaule major. El mateix Soler, però, reconeixia que aquestes pintures de Bocairent no es corresponien amb els elements del retaule que especifica el contracte, a excepció de la predel·la.²⁰ Tanmateix, aquesta predel·la tampoc pot ser la del retaule major de Bocairent. El problema és que al contracte s'esmenta un tabernacle, i la predel·la amb sants, que té cinc cases, està completa i per tant no admet cap arquitectura per al sagrari. A hores d'ara no s'ha trobat cap document que valide la hipòtesi dels Cabanes. I tenim a l'abast gran quantitat d'obres i documents publicats. El que sí sabem gràcies a un document publicat per Josep Ferre és que la taula del Sant Sopar de Bocairent era la central d'un retaule en una capella lateral i per tant no formava part del retaule major.²¹ Per altra part, també hem de descartar que la taula de la Mare de Déu de la Salut pertanyés al retaule major. Per les característiques compositives deduïm que es tracta d'una taula central i al contracte es parla d'una escultura de la Verge Maria que els pintors han de daurar i encarnar. A més a més, la de la Salut no és la titular del temple, sinó la de l'Assumpció.

El retaule del Judici Final de Canals correspon-

20 SOLER D'HYVER, CARLOS: *Valencia. Su pintura en el siglo XV*. ("Maestro de los Artés" i "Maestro de Borbotó"). València, B. de Santander, 1982, [s/p]. El document sobre el retaule major de l'església de Bocairent fou publicat per CERVERÓ GÓMIS, LUIS: "Pintores valentinos. Su cronología y documentación". *Archivo de Arte Valenciano*, XLII, 1971, p. 27.

21 FERRE PUERTO, JOSEP A.: "El Sant Sopar. Del Mestre de Borbotó", en *Bocairent, agost 2004*, pàg. 46-49; "Sant Sopar", en *Catàleg de l'exposició de la Llum de les Imatges: Camins d'Art, Alcoi 2011*, València, Generalitat, 2011, fitxa 32, pàg. 216-217.

dria doncs a la tercera fase del pintor/obra, la del Mestre de Borbotó. L'obra té un antecedent directe en el retaule de la Mare de Déu del Roser i el Cavaller de Colònia que hi havia al palau dels bisbes d'Oriola de Cabdet (fig. 6) i que oscil·la entre l'estil de l'anomenat Mestre d'Artés i el de Borbotó. Diem té, en present, perquè malgrat que l'obra es considerava desapareguda en la Guerra d'Espanya,²² la vam localitzar en una exposició eclesiàstica sobre el Rosari a Colònia, inaugurada el 2003.²³ La taula central es conserva a la basílica de Sant Cunibert de Colònia. Mostra la Mare de Déu sedent amb el Xiquet, inserits dins de l'aureola formada pel rosari. Agenollats, trobem a l'esquerra el Cavaller de Colònia orant i a la dreta l'agressor penedit. Aquest personatge té la cota de malla idèntica a la que trobem en sant Miquel, pintat en diverses ocasions pel "Mestre de Xàtiva" i el "Mestre d'Artés".²⁴ Al darrere, quatre àngels músics de la cort celestial. El fons daurat està burinat a base d'elements geomètrics similars als que trobem en el mur intern de les fornícules dels sants brodats d'or i argent a les casulles. Són composicions geomètriques d'ascendència mudèixar. Aquests dissenys burinats els veiem en altres retaules del Mestre. El retaule de Cabdet és recollit al catàleg de monuments històrics i artístics d'Amador de los Ríos de l'any 1912.²⁵

Un altre precedent directe del retaule canaler és el retaule d'ànimes del Museu de Sao Paulo, on en compte de la Mare de Déu del Roser trobem la Missa de sant Gregori.²⁶ La concepció artística i compositiva d'aquesta obra és més arcaica. El Mestre d'Artés arrossega encara molts trets estilístics del Mestre de Xàtiva. Si ens fixem en les cobertes de les torres a les muralles de Jerusalem, veurem que són similars a les del retaule de Canals. Un tercer precedent el trobem al retaule del Judici Final que conserva el Museu de Belles Arts de València procedent de la capella de Tots Sants de la cartoixa de Portaceli²⁷ (fig. 7).

Dins del conjunt de pintures atribuïdes al Mestre de Borbotó, el retaule de Canals pot relacionar-se fàcilment. La Mare de Déu del Roser i el xiquet (fig. 8) tenen com a precedent una Mare de Déu de la Llet en col·lecció particular, atribuïda al Mestre de Xàtiva.

Si ens fixem en el rostre de la Mare de Déu de Canals, cal posar-lo en relació amb la Mare de Déu de la Nativitat de Palau-Solità²⁸ (fig. 9), la Mare de Déu de la Salut de l'església de Bocairent,²⁹ la Mare

-----
cchs.csic.es/digitalizacion_tnt/index_interior_albacete.html

22 MARCO SASTRE, FCO. GASPÀR; GIL GUERRERO, EVA M^a: "Pintura valenciana desconocida o desaparecida de la villa real de Caudete en los siglos XV y XVI". *Ars longa*, 19, 2010, pàg. 65-68.

23 FINGER, HEINZ: *Der heilige Rosenkranz: eine Ausstellung der Diözesan- und Dombibliothek Köln zum Rosenkranzjahr 2003*. (1 Oktober 2003 - 7 Januar 2004). Köln, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek, 2003.

24 Del Mestre de Xàtiva hi ha dues taules de sant Miquel al Museu de la Seu de Xàtiva i una a l'església de Sant Pere. Del Mestre d'Artés una a l'església de Sant Feliu de Xàtiva.

25 AMADOR DE LOS RÍOS, RODRIGO: *Catálogo de los monumentos históricos y artísticos de la provincia de Albacete*. 1912. T. II, texto, pàg. 431 i T. II, ilustracions, fot. núm. XIX. Ms. en línia: <http://biblioteca.>

26 CEBRIÁN I MOLINA, JOSEP LLUÍS: "El Mestre de Borbotó i el retaule de la Torre de Canals". *Muralles, palaus i retaules en el bicentenari del rector Blasco. Actes de les V Jornades d'Art i Història. Xàtiva 1, 2 i 3 d'agost de 2013*. Xàtiva, Ulleye, 2014, p. 19 i 29.

27 El retaule de Portaceli ha estat estudiat per FUSTER SERRA, FRANCISCO: *El legado artístico de la cartuja de Portaceli*. Salzburg, Analecta Cartusiana, 2012, pàg. 212-232.

28 GIBERT, PERE; MARTÍ BONET, JOSEP M^a: *Palau-Solità, títol de glòria*. Escudo de Oro, 1995, 16-17. La cronologia de les taules s'ha establert entre 1513 i 1519 en funció de les visites pastorals. L'Epifania de Palau-Solità té com a precedent directe la del Mestre de Xàtiva del Museu de Toledo (Ohio, USA) que en gener de 2014 s'ha tret a subhasta. Comparant les dues taules es pot copsar l'evolució del pintor.

29 CEBRIÁN I MOLINA, JOSEP LLUÍS: "Mare de Déu de la

> PATRIMONI ART

de Déu del retaule major de l'ermita de les Santes al Museu Municipal de Xàtiva, la Mare de Deu de la Llet del Museu de la Seu de Xàtiva,³⁰ la Mare de Déu de la Llet de les *Descalzas Reales* de Madrid provinent de Gandia,³¹ la Mare de Déu de la Fugida a Egipte de l'església de Sant Pere de Xàtiva (fig. 10), quatre taules del retaule de Santa Anna a Borbotó, i finalment, la que possiblement siga la darrera obra coneguda del Mestre, la Mare de Déu dels Sants Joanets al Museu de la Seu de Sogorb. En aquesta taula el pintor assumeix una lleugera influència leonardesca.

La composició de l'esmentada taula de la Fugida a Egipte de Xàtiva està inspirada lliurement, potser de forma indirecta, en un gravat del pintor Martin Schongauer (fig. 11). Tanmateix, la relació amb el gravat nòrdic indica que el Mestre de Borbotó alhora que veu de fonts renaixentistes italianes està també fent servir encara models d'inspiració flamenca. La pintura d'ascendència flamenca i la renaixentista italiana trobaren a la València del primer quart del segle XVI molts pintors que patiren aquest procés d'hibridació estilística

La figura del Cavaller de Colònia de Canals és similar a la del retaule de Cabdet (fig. 6), on el trobem d'edat més avançada. En realitat es tracta d'una figura masculina que el pintor té estandarditzada des de l'època del Mestre de Xàtiva i que la trobem sovint representant sants de polsera i donants, com

és el cas del que n'hi ha als peus de la Santa Úrsula del retaule dels Joans a la Seu de Xàtiva. Hi havia en aquesta col·legiata una altra obra esplèndida del Mestre de Borbotó que va desaparèixer en 1936. Es tracta de les portes³² (fig. 12) del conjunt escultòric de la Lamentació o Plany sobre Crist Mort que sí s'ha conservat.³³ Aquesta obra pictòrica era d'una cronologia molt similar al retaule de la Torre, vers 1520-1530.

En l'escena de l'Àngel de la Guarda presentant una ànima a sant Miquel del retaule de la Torre trobem similituds amb l'Àngel Custodi del Regne de València de l'església de Borbotó (fig. 13). En ambdós casos percebem la influència d'una obra primerenca de Raffaello Sanzio: el retaule Baronci per a l'església de sant Nicolau de Tolentino a Città di Castello, datat al 1500-1501. En una col·lecció particular de València hi ha una taula de sant Miquel pesant les ànimes similar al de Canals.³⁴

Els dimonis del retaule de Canals són d'ascendència medieval. La tipologia pràcticament no evoluciona en tota l'obra del pintor. En trobem de similars al retaule del Judici Final de la família Artés en el Museu de BBAA de València o a la taula de St. Antoni Abat en el retaule dels Dolors de l'església de Sant Pere de Xàtiva.

Les figures de Crist i sant Pere podem trobar-les en moltes obres del pintor, com per exemple, al re-

Salut", en Catàleg de l'exposició de la *Llum de les Imatges: Camins d'Art, Alcoi 2011*, València, Generalitat, 2011, fitxa 14, pàg. 174-175. FERRE PUERTO, JOSEP: "Verge Maria de la Salut del Mestre de Borbotó", en *Bocairent, festes a sant Blai, 2005*, pàg. 140-141.

30 CEBRIÁN I MOLINA, JOSEP LLUÍS: *Montserrat. La ruta del Cister a Xàtiva*. Premi C. Sarthou Ciutat de Xàtiva 2002. Xàtiva, Ajuntament, 2003, pàg. 91-92; "Calvari i Mare de Déu de la Llet", en *La Llum de les Imatges. Lux Mundi. Xàtiva 2007. Catálogo*. València, Generalitat, 2007, fitxa 116, pàg. 398-401.

31 Aquesta taula arribà al convent madrileny directament a través de la família ducal de Gandia.

32 D'aquestes portes del Mestre de Borbotó s'han localitzat recentment fotografies dels profetes i evangelistes. Vegeu: PÉREZ GIMÉNEZ, JUAN IGNACIO: *Thesaurus collegiatae. Historia y avatares del patrimonio artístico de la Seu de Xàtiva*. Xàtiva, Església Col·legial, 2014, p. 76-77 i 272-273.

33 CEBRIÁN I MOLINA, JOSEP LLUÍS; NAVARRO I BUENAVENTURA, BEATRIU: "Lamentació o Plany de Crist mort", en Catàleg de l'exposició *La Llum de les Imatges: Lux Mundi, Xàtiva 2007*. València, Generalitat, 2011, fitxa 177, pàg. 582-585.

34 Vegeu una fotografia en DÍAZ PADRÓN, MATÍAS; PADRÓN MÉRIDA, AIDA: "Pintura valenciana del siglo XVI: aportaciones y precisiones". *Archivo español de arte*, 238, 1987, pàg. 107-108.

1990-2015, XXV ANIVERSARI DE LA PUBLICACIÓ DEL LLIBRE DE LA TORRE DELS BORJA. FOTOGRAFIA DE V. GRAMAJE, 1990.

taule de la Transfiguració del Museu municipal de Xàtiva. Sant Pere, que al retaule canaler està a la part esquerra al costat de Maria, també el trobem a la taula del Sant Sopar del Museu parroquial de Bo-cairent. A Canals, en la part dreta, trobem sant Joan Baptista i la Magdalena. Els dos conjunts de l'apostolat tenen molta semblança amb el de la taula de l'Aparició de Crist ressuscitat a Maria en el retaule dels Dolors de l'Església de Sant Pere de Xàtiva.

Moltes d'aquestes relacions entre diverses obres del Mestre de Borbotó i el retaule de la Torre de Canals ja les realitzàrem en 1989 al llibre *L'oratori i la torrassa del palau dels Borja a la Torre de Canals*,³⁵ il·lustrat amb diapositives d'abans de les restauraci-

ons, a color i blanc i negre. Voldríem acabar aquest treball actualitzant mínimament la iconografia del retaule de la Torre. En la meitat inferior esquerra del retaule, sobre la cova dels Llimbs, hi ha un seguici d'ànimes i àngels d'ales vermelles en un turó que el que està representant és l'ascensió de les ànimes al cel.

35 CEBRIÁN I MOLINA, J. LL.: *L'oratori...* op. cit., pàg. 120-127.

PERSPECTIVA DE CANALS DELS ANYS 50. EL PRIMER EDIFICI DE L'ESQUERRA ES L'ESCORXADOR MUNICIPAL, JA DESAPAREGUT. COL·LECCIÓ RAFAEL MOLTÓ. (IMATGE DE PATIÑO).

ARCADETA DE LA SÈQUIA DEL PLA VELL (FOTOGRAFIA DE 2013).

El patrimoni de l'arquitectura de l'aigua en Canals

> LA PEBRELLA, ASSOCIACIÓ CULTURAL

*Mai s'haurà perdut tan clarament
la memòria col·lectiva d'una població
com quan els canals desapareguen de Canals.¹*

EL RIU DELS SANTS CREUA LA VILA DE CANALS DE NORD A SUD I DEL SEU CABAL ES DERIVEN CINQ SÈQUIES QUE REGUEN TERRES DE L'ALCÚDIA DE Crespíns I DE CANALS: AQUESTES REBEN EL NOM DE SETENES, HORTS I CANYAMARS I ES PARTEIXEN FINALMENT EN LES DE LA VILA I RANES.

AL VOLTANT DEL RECORREGUT DEL RIU SORGEIX UNA INTERESSANT –HUMIL, PERÒ INTERESSANT- ARQUITECTURA DE L'AIGUA BEN PRESENT EN LA GEOGRAFIA QUOTIDIANA DE CANALERS I CANALERES I EN LA SEUA MEMÒRIA HISTÒRICA, QUE CAL PROTEGIR ADEQUADAMENT.

---

¹ LA ARQUITECTURA DEL AGUA EN LA COSTERA. A. Zaragoza, R. Sicluna PAPERS DE LA COSTERA, núm. 1, desembre 1981, pàg. 60 a 80.

> PATRIMONI ARQUITECTURA DE L'AIGUA

N Amb aquestes motivacions, el 10 de juny de 2013 enviarem al Servei de Patrimoni Cultural de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport un dossier amb 38 fotografies i un escrit sol·licitant la declaració de Bé d'Interès Cultural de l'arquitectura de l'aigua de Canals: llavadors, "arcadetes", partidors, etc.

Ens contestaren un any després, el 23 de juliol de 2014, comunicant-nos que més que Bé d'Interès Cultural caldria la seua declaració de Be de Rellevància Local, proposant "la protecció del conjunt com Be de Rellevància Local, amb la categoria d'Espai Etnològic d'Interès Local, ja que compleix tots els requisits assenyalats per la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià, modificada per la

Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat".

L'1 de setembre de 2014 (RE 4390) presentarem a l'Ajuntament de Canals tota aquesta documentació a fi que realitzaren els tràmits corresponents, atés que legalment era eixa l'única institució que podia iniciar-ho.

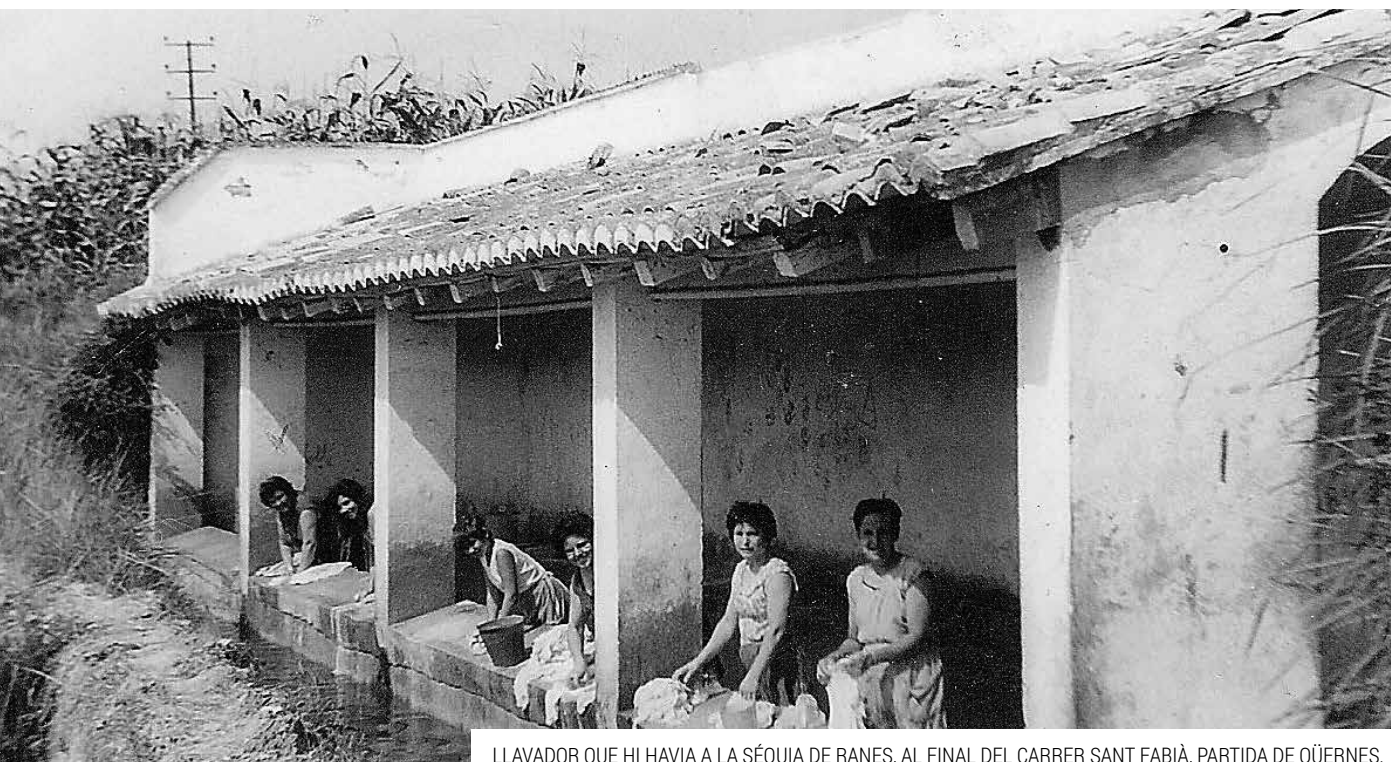
S'acabà la legislatura municipal el maig passat i l'Ajuntament de Canals no ens va contestar res, absolutament res, van ignorar la nostra petició de protecció del patrimoni canalí. Eixe va ser el seu interès en el que plantejàvem.

Després de les eleccions municipals del 24 de maig i constituïda la nova Corporació, ràpidament ens posarem en contacte amb Manu Sanchis,

regidor d'Urbanisme, que anava a ocupar-se'n d'aquest tema i ens va manifestar el seu interès en mamprendre el tema com més prompte millor, comproment-se a consignar en el pressupost de l'any 2016 una quantitat per finançar els treballs de declaració.

El passat setembre, l'Alcalde de Canals, el regidor d'Urbanisme i representants de *La Pebrella* tinguérem una reunió amb el gerent d'una empresa dedicada a treballs de recopilació de dades per a fer aquest tipus de declaració, que ens va informar amplament sobre totes les possibilitats, passant un pressupost de costos.

Ens trobem, doncs, en una situació d'espera atenta a les actuacions municipals.

LLAVADOR QUE HI HAVIA A LA SÉQUIA DE RANES, AL FINAL DEL CARRER SANT FABIÀ, PARTIDA DE QÜERNES.

A Na Rosario Ferrer i Sancho

In memoriam

> ALICIA ARNAU APARICIO

Encara ressonen a la Vila els últims esdeveniments on Doña Rosario va ser protagonista. En les Jornades d'Estudi sobre la Festa de Sant Antoni a Ca don José, en les Jornades Santantoni-anes en l'església, al ple de l'Ajuntament del 14 de juliol de 2015 on va ser nomenada Filla Predilecta i amb això va rebre la més alta distinció que pot ser atorgada a un veí pel consistori canali.

Estan molt recents les narracions i lectures pausades perquè ella les puguera escoltar, dels textos que vam escriure juntes sobre la seua vida, trajectòria i aportació a la cultura del nostre poble. Encara en marxa els preparatius per a l'acte que ella hauria presidit juntament amb la seua família, amics i veïns com era la seua voluntat... em torba el fet d'escriure unes línies d'acomiadament.

No seria difícil en altres circumstàncies però en aquest cas pense que resulta irrealitzable acomiadar-se d'algú que estarà per sempre lligat a Canals d'una manera vital.

El poder de la cultura en general i de la cançó en particular vinculades a la tradició (que no es altra cosa que allò que uneix els membres d'una societat perquè té

> LA NOSTRA GENT

us, significat i per eixe motiu es repeteix en el temps) queden manifestes en la persona i l'aportació de Doña Rosario que romandrà per sempre unida al seu poble i a la seua història. No solament perquè estarà als llibres més importants sinó perquè els seu llegat serà mantingut i reviscut cada vegada que es cante la seua música en els moments principals i on tots ens retrobem cada any.

És per això que la paraula acomiadament perd força i amb

tot el dret guanya el lloc preferent la paraula agraïment.

Gràcies per fer-nos cantar i amb això a aprendre a apreciar la importància de la cançó en la vida. Per regalar-nos les melodies més importants de la Festa, per transmetre-nos ensenyances ancestrals i contemporànies. Per haver-les mantingut per a coneixement de tots. Per mostrar-nos una vida de treball constant i de qualitat. Per la perseverança, malgrat les dificultats i entrebancs institucionals i personals.

En el moment definitiu de l'agraïment una invitació a aprendre una lliçó més: que la seua vida i els seus efectes servisquen per a que tots fem palesa l'estima al poble i a la seua cultura. Fent-la en el dia a dia, projectant-la quotidianament i sense abandonar tal i com va fer Rosario Ferrer i Sancho, Magistra Chori de la parròquia de Sant Antoni, abat i Filla predilecta de la Vila de Canals. Per sempre.

NA ROSARIO EN LES III JORNADES D'ESTUDI SOBRE LA FESTA SE SANT ANTONI ABAT. CANALS, GENER DE 2014.

Don Ramón

> FRANCESC TORMO

Va estudiar la carrera de medicina en la Facultat de Medicina de la Universitat de València. Com a metge va treballar a Fuentesrobles (Plana d'Utiel), Riola (Ribera Baixa) i com Inspector Mèdic de la Zona de Xàtiva. Després ho va fer en els serveis d'urgències i com a metge d'empresa a les entitats FERRYS i RODRIGO SANCHO. Finalment va estar com Metge de Família al Centre de Salut de Canals; en aquests últims llocs durant més de 30 anys. Ens conta la família que don Ramón va tindre sempre present el tornar definitivament a Canals per viure i per treballar.

Es va casar amb Conchín Sala, de Vila-Nova de Castelló i va tindre dos fills.

Hem parlat amb familiars i amics i tots accentuen la seua entrega absoluta, quasi amb devoció, a la seua feina d'intentar curar les malalties dels seus pacients. Arribava a plorar en la intimitat per la mort d'algun malalt que ell considerava particularment injusta, incomprendible, inesperada. Com a home de ciència tenia molt clar el final indefugible, però li era difícil comprendre, per exemple, la mort d'una persona jove. Diversos canalins, tractats mèdicament per ell, coincideixen en valorar el seu aguditzat *ull clínic*.

D'aparença freda o distant en alguna ocasió, en altres –les més– trobaves en ell, junt al professional assenyat i rigorós, la persona càlida i afectuosa, fins i tot de broma, que anava a recuperar la teua salut.

Creia en la medicina humanista, aquella que permet escoltar al pacient amb temps i paciència. Els darrers temps que han imposat un determinat temps per atendre cada malalt, l'afectaven especialment. Pensava que a cada pacient hi havia que dedicar-li el temps necessari per escoltar-lo, sense cap pressa. Coneguem casos que va atendre malalts al seu domicili particular per poder dedicar-los l'atenció necessària i el temps que requeria i ho feia sense cobrar res. Un canalí entregat totalment a eixe treball tan delicat.

Don Ramón, moltes gràcies per la seua dedicació. Descanse en pau.

El 16 de juliol passat moria D. Ramón Garrido Micó, a l'edat de 70 anys, acabat de jubilar-se de la seua professió de metge, que va exercir al llarg de 44 anys. Per a tots els canalins i les canalines era, senzillament, *don Ramón*.

Don Ramón va nàixer l'1 de juliol de 1945 a Úbeda (Jaen), on s'havien traslladat els seus pares Ramón Garrido Sancho (*Ramonet el fariner*) i Maria Micó García per motius professionals del seu iaio matern Joaquín Micó Soriano (*Casero*), dedicat al comerç de pells, i Matilde García (*Matilde la coixa*). Desconeguem la data en que Don Ramón, la seua germana Maruja i els seus pares tornen a Canals, on vivien al carrer Sant Josep.

IDENTIFICATS: ANTONIO RODRÍGUEZ MOMPÓ (DEMPUS SEGON PER L'ESQUERRA) ENRIQUE GUERRERO (ASSEGUT TERCER PER L'ESQUERRA).

Canalins als camps de concentració nazis

> JOSÉ MARIA SANCHO

Encara que feia mesos que havia vist l'excel·lent documental de Llorenç Soler *"Francisco Boix, un fotògraf en l'infern"*, fou arran de la lectura de l'espèndida novel·la de Javier Cercas, *"El impostor"*, quan em vaig interessar apassionadament pels deportats espanyols de la segona guerra mundial. D'un total d'uns 450.000 espanyols que havien fugit a França durant la guerra civil, 150.000 van tornar a l'Espanya franquista mesos després, 50.000 es van exiliar a Mèxic i Sud-Amèrica, i la resta va romandre a França, sotmesos i controlats pel règim francès, primer en camps de refugiats (gener-agost 1939) més tard enrolats per força en

Companyies de Treballadors Estrangers a declarar França i Gran Bretanya la guerra a Alemanya (setembre 1939) i finalment, després de l'ocupació nazi de França al maig de 1940, 9.328 republicans espanyols van ser detinguts i traslladats a camps de concentració nazi al costat de 23 nacionalitats més, 7.532 van ser internats en Mauthausen (Àustria), d'ells només 2.716 van sobreviure. No solament van ser castigats pel règim d'ocupació alemany, també pel nou ordre dictatorial espanyol, que es va desentendre completament de la sort dels seus compatriotes pel delictes de ser *rojos* espanyols (*rotten spanien*), repu-

IDENTIFICATS: ANTONIO RODRIGUEZ MOMPO (BAIX, TERCER PER L'ESQUERRA), ENRIQUE GUERRERO (DALT, TERCER PER L'ESQUERRA), VICENTE SORIANO GIMÉNEZ (PROBABLEMENT, BAIX, PRIMER PER LA DRETA). NO IDENTIFICAT EL LLOC.

blicans que havien defensat l'ordre constitucional. Aquests espanyols deportats als camps de concentració nazis i el record dels quals va ser silenciats durant el franquisme, han sigut rescatats de l'oblit pel brillant treball de recerca de l'historiador Benito Bermejo, qui va posar a la disposició de qualsevol persona la llista de deportats en el seu "*Libro memorial: españoles deportados a los campos nazis*" (2007), i que el Ministeri d'Educació i Cultura ha publicat recentment en internet, facilitant mitjançant filtres la recerca de persones:

<http://pares.mcu.es/deportados/servlets/servlet-controller?ini=0&accion=0&opcion=20>

Em vaig preguntar si hi hauria algun de Canals. Quin va ser la meua sorpresa quan en introduir en el camp corresponent a lloc de naixement, Canals, van aparèixer quatre noms.

- ANTONIO MORENO BALLESTER
nascut el 7-1-1915, mort el 4-2-1942
- VICENTE SORIANO GIMENEZ
nascut el 7-12-1915, mort el 1-1-1942
- FRANCISCO PÉREZ COLOMER
nascut el 4-2-1896, mort el 28-11-1941
- ARCADIO SANCHO SANCHIS
nascut el 13-10-1903, alliberat el 5-5-1945

No m'esperava que hi haguera gent de Canals. Com era possible que mai haguera sentit parlar d'ells? Només un va sobreviure a aquell infern: Arcadio Sancho, del que no tenim notícia a nivell local. Segurament és quedaria a viure a França com tants altres supervivents i per açò no hi havia constància. Però i dels altres tres? Tan lluny arribava el tabú de la guerra? La guerra civil sempre ha sigut un tema del que els majors preferien no parlar, i del que els joves preguntàvem poc. Així que em vaig llançar

> LA NOSTRA GENT

a investigar, a tirar dels fils. Vaig parlar amb les *forces vives* de la història local, Alfonso Vila, Ramón Arnau, Francesc Tormo i Marcial Martínez. Vaig trobar a alguns familiars d'Antonio Soriano i de Vicente Soriano i em vaig entrevistar amb ells. Vaig sol·licitar informació en arxius francesos, alemanys i austríacs, als ajuntaments de Girona, Banyuls-sur-mer i Pina d'Ebre, vaig fer algun viatge i fins al *moment açò és el que he pogut esbrinar.

ANTECEDENTS

Sembla ser que a conseqüència de la visita a Canals de RICARDO SANZ en 1937, en aquell temps màxim responsable de la columna Durruti, i sent natural de Canals, alguns xicons de la Torre és van allistar en la columna, entre ells ANTONIO MORENO BALLESTER de 20 anys i VICENTE SORIANO GIMENEZ de 22anys. En un dels documents recuperats del Centre de la Memòria Històrica pertanyent a la Conselleria de Defensa de la Generalitat de Catalunya en la relació de Milícies Antifeixistes de Catalunya, Divisió Durruti N° 26, Companyia 2ª, Secció 2ª consten com inscrits i nascuts a Canals:

- RAMÓN POLOP JUAN Camperol, caporal, data de mobilització 1-1-1937. Edat 22.
- ANGEL CALATAIUD JUAN
Mecànic, caporal, data de mobilització 1-2-1937
Edat 23
- ENRIQUE GUERRERO JUAN Mecànic,
caporal, data de mobilització 1-2-1937 Edat 21
- JOAQUÍN SANZ MARTÍNEZ
Transport, milicià, data de mobilització 1-2-1937 Edat 21
- MAURO TARAZONA MARTÍ
Guarnicioner, milicià, data de mobilització 14-12-1936 Edat 27
- ANTONIO MORENO BALLESTER
Camperol, milicià, data de mobilització 14-12-1937 Edat 20
- RICARDO REQUENA BOLUDA
Tèxtil, milicià, data de mobilització 11-4-1937
Edat 20

- ANTONIO RODRIGUEZ MOMPÓ
Xofer, milicià, data de mobilització 1-2-1937
Edat 23

Tots afiliats a la CNT, segons aquest document. Hem rescatat dues fotografies preses en el transcurs de la guerra en la qual identifiquem a Enrique Guerrero i a Antonio Rodríguez Mompó. La resta, segons familiars d'Antonio Rodríguez Mompó, eren tots de Canals.

ANTONIO RODRIGUEZ MOMPÓ (1914-2003). Sobrenomenat *Carreres*. Sobre ell existeix bastant constància documental. Una vegada jubilat del seu treball com a mecànic en l'empresa MAYORAL, a Màlaga, va tornar a Canals i ací va morir. Es conserven dos testimoniatges documentals sobre ell: una autobiografia d'uns 8 folis, facilitada per Alfonso Vila. Relata el seu pas pel camp de Vernet d'Ariège (nou mesos), d'on el seu amic Antonio Fernández Ballester va poder eixir en ser requerit pels francesos per ser fresador, el seu posterior trasllat al camp de Septfonds, juntament amb la brigada 120, on coincideix amb Ricardo Sanz, però el fil narratiu de la qual es talla just quan va a escapar-se o pretén escapar-se del camp de refugiats de Septfonds, i on diu que Enrique Guerrero i ell van aconseguir eixir fent-se passar per una altra persona. L'altre testimoniatge documental és una entrevista que Marcial Martínez li va realitzar el 24-1-1995 en la Ràdio Municipal de Canals, la qual hem pogut rescatar i escoltar. En l'entrevista radiofònica parla de *Visantet Soriano* i de *Canuto* (Antonio Moreno), “no van poder eixir i van acabar en Mauthausen”. Així

que tenim un testimoniatge directe que tots dos van estar en els camps de Vernet d'Ariège i Septfonds. També hem arplegat testimoniatge dels familiars d'Antonio Fernández Ballester, on se'ns diu que tots dos van escapar a una batuda dels alemanys a Limoges, en la Plaça dels Espanyols. Tal vegada escapara dues vegades, una en Septfonds, amb Enrique Guerrero i l'altra a Limoges amb Antonio Fernández? No ho sabem i tal vegada no ho sapiguem mai. En 1946 va tornar a Espanya muntant un laboratori de fotografia a Canals, treball que va alternar amb la reparació-construcció de radis, fins a 1956 que és quan marxa a Màlaga i traspas-

sa el negoci al seu germà Enrique, pare del nostre estupend fotògraf Enrique Rodríguez, que va acabar heretant-la professió i el sobrenom *Carreres*. L'itinerari seguit pels deportats espanyols als camps nazis va ser el mateix: lliurament d'armes a la gendarmeria francesa en passar la frontera, internament forçós en camps de refugiats, enrolats per força en Companyies de Treballadors Estrangers, treballant en la línia Maginot o en el camp, substituint als francesos que havien sigut reclutats per a la guerra (Es calcula que uns 60.000 espanyols van treballar en la Companyies de Treballadors Estrangers). Finalment una part (9.328) va ser capturada pels nazis i internada en un primer moment en camps de presoners situats en el front, anomenats *frontstalag*, on van ser tractats com a presoners de guerra al costat de britànics, francesos i altres nacionalitats, i on les condicions eren molt millors que en els camps d'extermini en complir-se la Convenció de Ginebra. Després eren enviats a *stalag*, camps de presoners de guerra situats a Alemanya, des d'on després d'un temps, es traslladaven als camps de concentració ja sense data d'eixida.

MAUTHAUSEN. Recomane la lectura de "*Els últims espanyols de Mauthausen*" de Carlos Hernández de Miguel per a fer-se una idea fidedigna del que va suposar l'infern de Mauthausen, de com els nazis alemanys van dur a terme, amb estudiada eficàcia i metòdica organització, l'extermini i humiliació de 200.000 presoners de 25 nacionalitats. Una alimentació escassíssima, un treball esgotador i unes condicions higièniques pèssimes van resultar unes hàbils eines per a delmar als reclusos. El camp va començar a construir-se en 1939 al costat d'una pedrera de granit, material utilitzat per a la construcció del camp pels propis presoners espanyols i per a empedrar els carrers de Viena i altres ciutats. Proper a Linz (Àustria) va ser catalogat pels nazis com de categoria 3, d'extermini, encara que oficialment passara com a camp de treball.

Els presoners eren mal alimentats i explotats fins a la seua mort, bàsicament per a fer lloc als nous i amb la idea final d'acabar amb tots ells si la guer-

> LA NOSTRA GENT

ra es perdia. Els presoners eren organitzats en *Kommandos* de treball capitanejats per un cap o *Kapo* alemany o hongarès, normalment escollits entre delinqüents comuns, i més sanguinaris si cap que els propis SS que custodiaven el camp. Els presoners portaven cosit en la jaqueta de l'uniforme ratllat un triangle de color amb la inicial del seu país inscrita en ell. Els espanyols, encara que van ser considerats apàtrides, portaven un triangle roig (bolxevics) amb la lletra S de *Spanien* (Espanya) en el seu interior. Conforme avançava la guerra i el nombre de presoners creixia i les necessitats dels alemanys augmentaven van ser creats altres subcamps pertanyents administrativament a Mauthausen. Gusen va ser un d'aquests camps. Localitzat a uns 5 km de Mauthausen, les condicions eren molt pitjors que la del camp central, per la qual cosa hi ha molt pocs testimoniatges. La supervivència va ser només del 5%. Antonio Moreno, Vicente Soriano i Francisco Pérez van ser traslladats a Gusen després d'uns mesos en Mauthausen i allí van morir. Antonio Moreno i Vicente Soriano ingressen en Mauthausen en el primer comboi d'espanyols el 6 d'agost de 1940.

ANTONIO MORENO BALLESTER (*CANUTO*). Natural de la Torreta de Canals (carrer del Forn 22). Data de naixement 26-1-1917 (Les dates de naixement ballen de document a document). Fill de Ricardo Moreno Gil i Dolores Ballester Calatayud. Àlies Canó. Milicià durant la guerra. Camperol. Analfabet. Component de la columna Duruti. Mobilitzat el 14-12-1937. Després de creuar la frontera francesa és confinat en el camp Vernet d'Ariège i posteriorment Septfonds on coincideix amb altres canalins. Pertanyent a la Companyia de Treballadors Estrangers 15, 101 i 103 successivament. Capturat pels alemanys el 21-5-1940 a Amiens i traslladat al *stalag* XII-A en Hohenfels-Oberpfalz (matrícula 40.575) i posteriorment l'11 de juliol de 1940 al *stalag* VII en Moosburg, del com va eixir el 5 d'agost, juntament amb 398 presoners (dels quals van morir 252), ingressant en Mauthausen el 6-8-1940 (matrícula 3233). Va ser traslladat a Gusen el 24 -1-1941 (9473) on va morir el 4-2-

1942, 18 mesos després d'haver sigut fet presoner. La causa registrada de la seua mort és "*colitis purulenta*". El seu cos fou cremat en el crematori de Gusen. Consta com a familiar la seua germana Filomena, que vivia en la calle Forn 10 de la Torreta de Canals. Creiem que la família va rebre la notícia de la seua mort l'any 1950.

VICENTE SORIANO GIMENEZ. Natural de la Torreta de Canals, carrer Calixte III 42. Nascut el 7-12-1915. Fill de Ramón Soriano Sanz i Remedios Gimenez Espí. Afiliat a la CNT. Per la documentació trobada en el Centre Documental de la memòria Històrica sabem que el 7 de novembre 1937 va ingressar ferit en l'hospital de les Brigades Internacionals situat en Benicàssim ostentant el grau militar de tinent, assignat a la brigada 15, batalló 24. Després de creuar la frontera francesa és confinat en el camp Vernet d'Ariège i posteriorment Septfonds on coincideix amb altres canalins. Pertanyent a la Companyia de Treballadors Estrangers 15, 101 i 103 successivament. Capturat pels alemanys el 20-5-1940 a Amiens i traslladat al *stalag* XII-A en Hohenfels-Oberpfalz (matrícula 40.527) i posteriorment l'11 de juliol de 1940 al *stalag* VII en Moosburg, del com va eixir el 5 d'agost, juntament amb 398 presoners (dels quals van morir 252), ingressant en Mauthausen el 6-8-1940 (matrícula 3193). Va ser traslladat a Gusen el 24 -1-1941 (matrícula 9718) on va morir l'1-1-1942., 17 mesos després d'haver sigut fet presoner. La causa registrada de la seua mort és "*infecció cutània generalitzada*". El seu cos va ser incinerat en el crematori de Gusen. Consta com a familiar el seu pare Ramón Soriano Sanz amb adreça carrer Calixte III, 42, de Canals. Els seus familiars van saber de la seua mort en 1950. De la coincidència d'entrades i eixides als camps cal deduir doncs que Vicente Soriano no es va separar en cap moment d'Antonio Moreno. Segons testimoniatges de la seua família sabia esperanto i açò li va donar l'oportunitat de ser alliberat del camp de Septfonds però no ho va fer per no deixar solament a Antonio Moreno "*incapaç de seguir avant sense la seua ajuda*" (La Societat d'Esperanto de Tolosa de Llenguadoc facilitava la seua eixida).

Aquest fet ho narra també Antonio Rodríguez. Heus ací un acte heroic, un acte de companyonia portada fins a les seues últimes conseqüències. Podem imaginar el martiri que van patir els dos amics de la Torreta, la guerra civil, l'exili, esclavitzats a França en les Companyies de Treballadors Estrangers, per a acabar en l'horror de Mauthausen i morir tan joves en aquell infern. Antonio i Vicente tenien 25 i 26 anys.

FRANCISCO PÉREZ COLOMER. No hem trobat la seua acta de naixement encara que és segur que va nàixer a Canals doncs consta en nombrosos documents. Si trobem la del seu germà Ricardo. La família vivia en la plaça Calixte III, i els seus pares van ser Francisco Pérez Ruiz i Ramona Colomer Carbonell. La data de naixement és confusa doncs hem trobat fins a quatre dates diferents (14 d'abril o febrer de 1902, 1900, 1902 i 1896). La família va emigrar a Barcelona en 1910 i ja mai van tornar a Canals. Va tenir tres germans: Nieves, María Ricardo i Ramón. Aquest últim també va fugir a França i va refer la seua vida allí després de la segona guerra mundial. Sabem que Francisco va ser afiliat a la CNT i que en la guerra actuava de comissari polític en la columna Durruti (exèrcit de l'est, cos XI, 26 divisió, brigada 119, companyia de municionament), en la qual va ingressar el 24 de juliol de 1.936. Casat amb Cecília Gracia i domiciliat a Pina d'Ebre (Saragossa) en 1937, d'on ella era natural. Van tenir una filla discapacitada. Sembla que va ser el mateix Durruti qui els va casar. La vídua va tornar a casar-se en donar a Francisco per desaparegut. Va tenir una altra filla, Carmen, de la qual fins avui no sabem res. La família del seu germà Ricardo ens comenta que han sabut de la sort del seu oncle tan sols fa uns anys, que tots els seus germans mai van saber que va morir en Mauthausen. També ens diuen que tenia unes cosines a Canals que regentaven un forn en el carrer Verge de les Neus (avui carrer Mig), i que eren conegudes amb el sobrenom de "les caganeres", ("caganderes"?). No sabem en quins camps de refugiats va estar. Va ser mobilitzat a una Companyia de Treballadors estrangers (101 i 102) en Cambrai, com a obrer.

Va ser capturat pels alemanys el 19-6-1940 en la zona de Sablé-sud-Sarthe i traslladat al frontstalag 203 en Le Mans. El 19-11-1940 és traslladat al stalag X-B en Sandbostel (matrícula 77798), i d'allí a Mauthausen el 28-2-1941 (pres 3.609). Comboi compost per 254 presoners dels quals van morir 180. Al mes, el 29-3-1941 és una altra vegada traslladat a Gusen (matrícula 11707) on va morir el 28-11-1941 als nou mesos d'arribar. Tenia 39 anys. La causa registrada de la seua mort és "descomposició valvular". Incinerat també en el crematori de Gusen. Com a familiar de contacte consta la seua germana Nieves que residia en el carrer del Carmen 113 de Sant Adrià del Besós (Barcelona).

ARCADIO SANCHO SANCHIS.

Nascut a Canals el 2 d'octubre d'1.903 en el carrer La Parra número 14, segons consta en la seua acta de naixement. Fill de Francisco de Paula Sancho i Salvadora Sanchis Martínez. No hem trobat cap document que ho vincule a la guerra civil. No tenim constància del seu pas pels camps de refugiats. Va ser mobilitzat a la Companyia de Treballadors Estrangers N° 92. Va ser capturat en Epinal (Vosges) el 19-6-1940 i confinat en un primer moment en el *frontstalag* 142 en Besançon (Vittel-Vosges) (matrícula 4895) El 29-11-1940 és traslladat al *stalag* XI-A de Attengrabow (matrícula 4895). Ingressa en Mauthausen el 26-4-1941 (matrícula 3827), comboi de 484 deportats dels quals moriren 261. Declara ser electricista i ferrer. Va ser alliberat el 5-5-1945 per les tropes americanes. Va entrar amb 38 anys. A Canals no he trobat a ningú que poguera donar testimoniatge de la seua memòria, i sent un supervivent de Mauthausen, resulta difícil d'ocultar en un poble de 5.000 habitants (en 1940), per la qual cosa vaig deduir que o bé havia emigrat de

ARCADIO AMB LA SEUA ESPOSA ROSA PLANAS.

xicotet o bé després del seu alliberament hauria romàs a França com a punts altres, i refet la seua vida allí, o les dues coses alhora). Finalment vaig trobar el motiu. Vaig descobrir el seu nom en els censos de Girona de 1910 a 1920. Es dedueix per aquests registres que en 1906-1907 la família va emigrar a Girona, tenint Arcadio 3 anys. Consten en el cens la seua mare, Salvadora, el seu pare Francisco (de professió jornal·ler) i els seus germans Francisco (1898), Vicente (1900), Ramón (1901) i Federico (1905). Cinc homes! Els germans són jornal·lers excepte Federico, que consta com espar·denyer amb 15 anys d'edat. El germà major a partir de 1915 ja no apareix. Tornaria a Canals?. En el cens de 1920 el germà Ramón consta que està a París. Per què i com van ser a parar a Girona aquesta família humil de Canals? Bussejant en els censos d'aquells anys trobe a 5 germans de Francisco Sancho Juan, oncles d'Arcadio, nascuts a Canals, i que

emigren a Girona: Antonio, Remedios, Joaquín, Joaquín, Francisca y Ramón. Tots ells amb esposa i fills. Excepte Ramón que consta com a forner tots els altres són jornal·lers. Segurament una emigració familiar a la recerca de millors oportunitats. Rebut diverses còpies de documents (cartes, certificats) de l'arxiu del Ministère de la Defense francès. En un d'ells datat en 1960 consta l'adreça d'Arcadio: Rue Lamartine, Banyuls-sud-mer, França. Aconseguim també el seu carnet de la Amicale francesa de Mauthausen de la qual havia sigut soci. En 1980 ja no renovava la subscripció. En internet no trobem cap pista. Aprofitant les vacances d'agost ens acostem a Banyuls-sud-mer. És una petita localitat de la costa mediterrània, molt prop de la frontera amb Espanya. Envoltada de pujols replets de vinyers s'obri al mar, acabant en una coqueta platja. Solament té 4.000 habitants. Finalment després d'una àrdua cerca en la qual intervé una amable senyoreta de l'ajuntament de Banyuls-sud-mer, filla d'espanyola, aconseguim esbrinar que Arcadio Sancho va morir en el poble el 6 de setembre de 1979, que s'havia casat amb Rosa Planas, també de Girona, i que havia tingut una filla: Emilia, que ara tindria 82 anys. I aquesta al seu torn era vídua i tenia una filla anomenada Marie Claude Comes de 54 anys. Localitze la casa que està buida però gràcies a l'amabilitat d'uns veïns aconseguís la nova adreça d'Emilia i Marie Claude que viuen juntes prop de Carcassona. Les visite l'endemà. És un dia plujós i la cerca sembla que ha finalitzat. El *gps* em porta per intricats camins de la *campiña* francesa sota un cel gris i plomís. Un mar de vinyers en espatllera. Trobe la casa i cride. M'obri Marie Claude. No sap espanyol malgrat haver-ho estudiat sis anys en l'escola però ens entenem en un català-espanyol-francès que sembla suficient. Em porta a la seua mare Emilia, filla d'Arcadio. No està molt sencera, em fa l'efecte que té un lleuger alzheimer. No recorda gran cosa de l'avatar que va patir el seu pare. Tota la possible documentació està en la casa de Banyuls-sud-mer. Veig algunes fotos antigues emmarcades i demane permís per a prendre diverses fotos. També d'elles. A la meua pregunta de per què es va anar a

> LA NOSTRA GENT

<p>INT</p> <p>NOM : <u>SANCHO</u></p> <p>Prénom usuel : <u>Arcadio</u></p> <p>Date de naissance : ? <u>12-10-03</u></p> <p>Lieu de naissance : ?</p> <p>Grade et Corps : <u>trou. 2e</u></p> <p>Domicile avant-guerre : ?</p> <p>Profession : <u>Capture le 19.6.40 Epinal</u></p> <p>Marié — Non marié. (Biffer la mention inutile.)</p> <p>Nombre des enfants : _____ Leur âge : _____</p> <p>Frontst. <u>140</u> Off. : _____</p> <p>Stal. : <u>le 5.12.40</u> a _____</p> <p>Matricule : <u>4895</u></p> <p>Liste n° <u>Meld 57 du Frontg 142 p1</u></p> <p>A. G. V. G., n° 72. — Mod. 2 bis — J. M. 336310. [15416]</p>	<p>NOM : <u>SANCHO-SANCHIZ</u></p> <p>Prénom usuel : <u>Arcadio</u></p> <p>Date de naissance : <u>12-11-03</u></p> <p>Lieu de naissance : <u>Gerona</u></p> <p>Grade et Corps : <u>9e CTE</u></p> <p>Domicile avant-guerre : _____</p> <p>Profession : _____</p> <p>Marié — Non marié (Biffer la mention inutile.)</p> <p>Nombre des enfants : _____ Leur âge : _____</p> <p>Frontst. <u>142</u> Off. : _____</p> <p>Stal. : _____ a <u>Pelauçós</u></p> <p>Matricule : _____</p> <p>Liste n° : <u>49</u> <u>21.11.40</u></p> <p>J. 7889-40 (23). — P-Mod. 2 bis.</p>
<p>INT</p> <p>NOM : <u>SANCHO</u></p> <p>Prénom usuel : <u>Arcadio</u></p> <p>Date de naissance : <u>12.10.03</u></p> <p>Lieu de naissance : <u>Gerona</u></p> <p>Grade et Corps : <u>Civil. 9e CTE</u></p> <p>Domicile avant-guerre : <u>5 rue du Chesche Midi. PARIS</u></p> <p>Profession : _____</p> <p>Marié — Non marié. (Biffer la mention inutile.)</p> <p>Nombre des enfants : _____ Leur âge : _____</p> <p>Frontst. : _____ Off. : _____</p> <p>Stal. : <u>ST A</u> a _____</p> <p>Matricule : <u>4895</u></p> <p>Liste n° <u>Meld 488 du ST A</u></p> <p>A. G. V. G., n° 72. — Mod. 2 bis — J. M. 336310. [15416]</p>	<p>INT</p> <p>NOM : <u>SANCHO-SANCHIZ</u></p> <p>Prénom usuel : <u>Arcadio</u></p> <p>Date de naissance : <u>12.10.1903 Gerona</u></p> <p>Lieu de naissance : <u>Gerona</u></p> <p>Grade et Corps : <u>9e CTE</u></p> <p>Domicile avant-guerre : <u>Francisco Sando 5 rue du Chesche Midi Paris 6e</u></p> <p>Profession : _____</p> <p>Marié — Non marié. (Biffer la mention inutile.)</p> <p>Nombre des enfants : _____ Leur âge : _____</p> <p>Frontst. : _____ Off. : _____</p> <p>Stal. : _____ a _____</p> <p>Matricule : <u>4895</u></p> <p>Liste n° <u>Frontg 142</u></p> <p>A. G. V. G., n° 72. — Mod. 2 bis — J. M. 336310. [15416]</p>

40R-2765

"FITXES DE TRASLLAT D'ARCADIO SANCHO EMESES PEL MINISTERI DE LA GUERRA FRANCÉS" ANVERS I REVERS."

viure a Banyuls em diuen que és perquè un germà tenia una filla que vivia allí. S'havia casat amb un francès de Banyuls. Arcadio va treballar de xofer. Emilia no para de somriure. Li dic que jo també sóc Sancho i que probablement siguem família molt llunyana, i em diu que el seu pare va tornar a Canals una vegada amb la seua dona i que li va cridar l'atenció que hi havia molts cartells amb el cognom Sancho. No recorda gens més. Han perdut el contacte completament amb la seua família de Girona. Em marxe amb la promesa que quan puga m'enviarà una còpia dels documents a Espanya.

Existeixen encara moltes llacunes en aquest treball. Esperem poder completar-ho en un futur no llunyà.

BIBLIOGRAFIA:

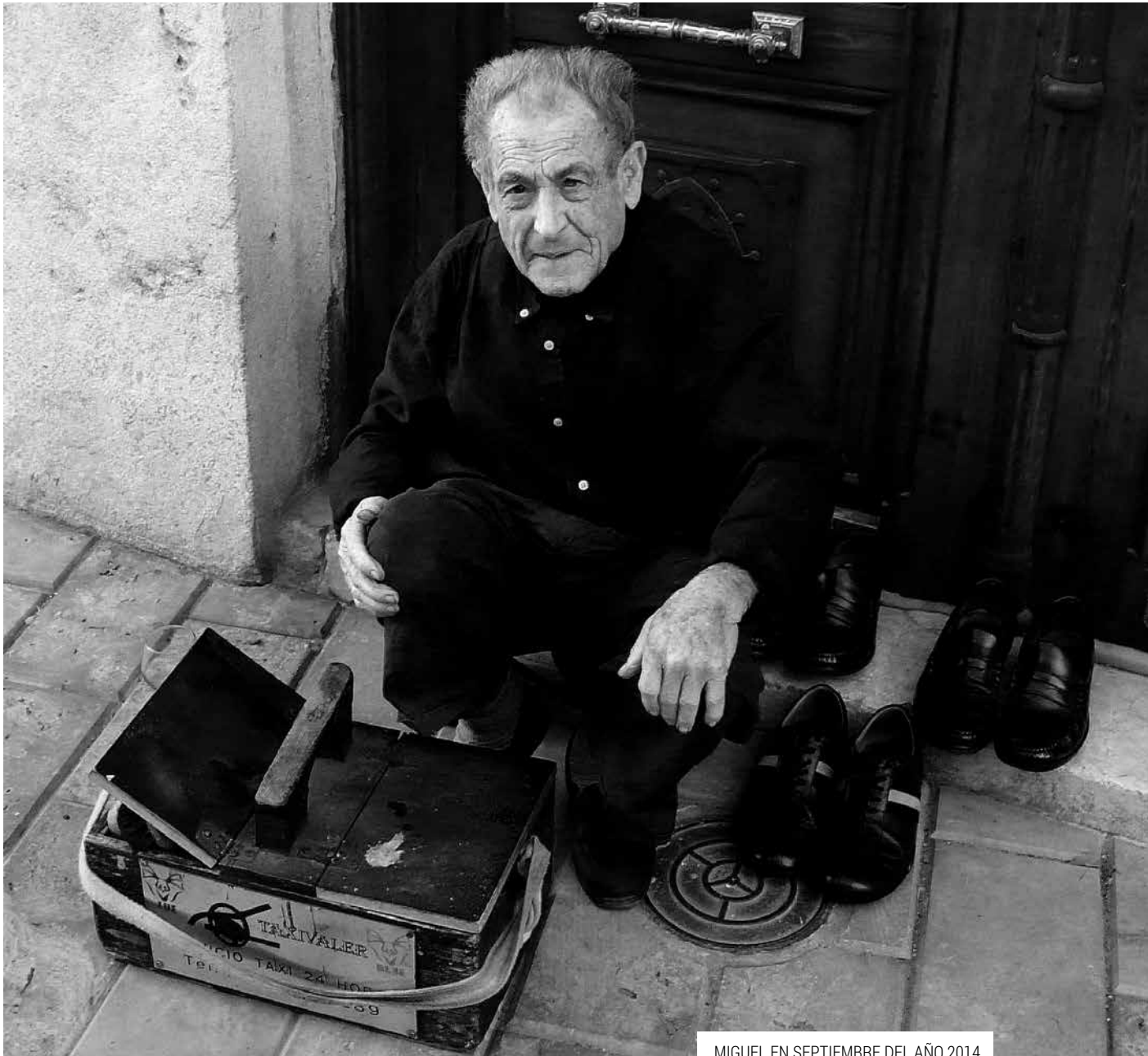
- *Los últimos españoles de Mauthausen*. Carlos Hernández. Ediciones B.
- *El fotógrafo del horror*. Benito Bermejo. RBA.
- *Joan de Diego*. Rosa Toran. Edicions 62.
- *Exiliados republicanos en Septfonds (1939)*. José Antonio Vidal. Catarata.
- *Els catalans als camps nazis*. Montserrat Roig. Edicions 62.
- *El sol se extinguí en Mauthausen*. Francisco Batiste Baila. Antinea.

EMILIA SANCHO I MARIE CLAUDE COMES, FILLA I NÉTA D'ARCADIO SANCHO SANCHIS. (FOTOGRAFIA D'AGOST 2015).

Les fotografies de Mauthausen pertanyen a l'arxiu Mauthausen i son d'ús públic.

Amical de Mauthausen i altres camps nazis: associació espanyola de deportats i familiars, ubicada en Barcelona. La seua presidenta es Rosa Toran, historiadora que ha publicat diversos llibres sobre Mauthausen.

MIGUEL EN SEPTIEMBRE DEL AÑO 2014.

*Entrevista a Miguel
Martínez Claumarchirant,
“el Limpia”*

> CLARA BORJA BARBERÀ

Nacido en Enguera el 8 de mayo de 1932, Miguel Martínez Claumarchirant, también conocido como ‘el Limpia’, es toda una leyenda en el pueblo de Canals. Lleva viviendo en esta localidad más de 60 años y trabajando como limpiabotas, prácticamente durante toda su vida.

> LA NOSTRA GENT

Un oficio que le ha llevado a recorrer más lugares y a conocer más gente que cualquier

persona habitual y por suerte, para nosotros, hoy nos ha querido contar un poco más acerca de su vida, de sus inquietudes y de sus acciones.

Para ello, nos ha recibido en casa de su hijo mayor, José Antonio, en la pedanía de Aiacor. Aunque el día no acompaña y las primeras lluvias de septiembre hacen acto de presencia, la sonrisa de Miguel ilumina la estancia y junto a su hijo y su nieta Marisol, Miguel contesta a todas las preguntas y se deja llevar en un mar de recuerdos (eso sí, con su caja de limpiabotas al lado).

LOS ORÍGENES DE MIGUEL

Miguel fue el mayor de cinco hermanos, sus padres, Miguel Martínez Carbonell y Carmen Clau-marchirant Rovira, tuvieron que sacar adelante a su familia a duras penas y en plena Guerra Civil Española: “mis padres tenían cinco chiquillos y yo era el mayor, ellos nacieron después de la guerra y yo antes de la guerra”.

Miguel padre era limpiabotas de profesión y su hijo mayor le siguió en su empeño con tan solo 8 años: “yo me he criado con mi padre e iba limpiando zapatos con él con un cepillo más pequeño”.

A los pocos años de nacer Miguel, la familia se trasladó a Xàtiva, donde vivieron la guerra y la posguerra. En un momento en el que la hambruna y la miseria azotaban cada espacio de la comarca, la familia de Miguel sobrevivía con los escasos recursos de los que disponía. La época de la guerra la pasaron acudiendo al Cuartel de Xàtiva a limpiar las botas de los soldados que tenían allí su base militar.

“Íbamos a los militares a limpiarles las botas, mi padre y yo, y ellos nos daban un chusco de pan, un plato de lentejas que estaban agusanadas, pero nos las comíamos igual” a cambio del servicio, según Miguel. De esta forma, el pago por la limpieza de botas se hacía con la comida o el rancho que recibían los militares. Miguel y su padre no llegarían a cobrar dinero como limpiabotas hasta el año 1943: “En el 43 ya empezó a haber dinero, el dinero que había antes era falso y no valía”.

MIGUEL EL DÍA DE LA ENTREVISTA, EN SEPTIEMBRE DEL 2015

A Miguel también le tocó vivir el bombardeo de la estación de trenes de Xàtiva en el año 1939:

“Nos escondimos debajo de un ribazo y me puse un palo en la boca (para los oídos) y ahí pasé el bombardeo. Estaba todo lleno de gente ‘amagados’ por ahí”. “Desde la estación a la Alameda quedó todo bombardeado”.

Después de la Guerra Civil, el hambre fue todavía

MIGUEL CUANDO CONTABA ALREDEDOR DE 18 AÑOS DE EDAD.

más acuciante: “Teníamos que ir a buscar higos y lo que podíamos por el campo (...) pan no había, había rollos de harina de panizo o de cebada, de trigo no había, no había de nada de comer”. Pese a recibir la cartilla de racionamiento, Miguel nos cuenta que apenas les daba para sobrevivir, tan solo una comida para los ‘xiquets’ a mediodía.

UNA VIDA DEDICADA A LA MÚSICA. Otro de los rasgos más característicos de Miguel, es su faceta como músico. Desde los 10 años, aproximadamente, Miguel empezó su andadura con un oboe prestado, aunque también acabaría aprendiendo a tocar el saxofón.

“Empecé en la banda de Enguera y después estuve en esta de aquí de Canals hasta los 45 años”. Le hubiese gustado que alguien de su familia le hubiese seguido los pasos en la música, aunque al final ninguno de sus hijos o nietos se animó.

Con 15 años, en el año 47, Franco llegó a Algemesí y a Miguel lo ficharon para la banda de música del Caudillo. Pasó los siguientes tres años tocando de lugar en lugar: “de Algemesí a Aranda del Duero, de allí a Barcelona y luego a Lerma, sin parar sin parar” ‘amenizando’ los pasos del Generalísimo.

“Era una banda de juventudes y cuando Franco iba a algún lado, nosotros íbamos detrás a tocar”, cuenta Miguel, que pasó tres años tocando en esta banda.

Vivió durante todo este tiempo en un campamento en la Casa de Campo de Madrid, muy cerca de la residencia de Franco y tuvo la oportunidad de darle la mano hasta en cuatro ocasiones. ‘Estaba muy amarillo, era bajito y corpulento’, relata Miguel del dictador español.

“Nos llevaban en autobús hasta el Pardo, que era un pueblo ‘xicutino’, así como Aiacor y al lado estaba el Palacio”, “allí tenían guardias y estaba todo rodeado y protegido por cuarteles militares (...) estaba aquello todo muy bien guardado”, dice Miguel de su experiencia allí.

Se le dio la opción de continuar haciendo carrera militar como músico en la banda militar de Zaragoza, ya que para continuar en la banda debía ejercer

MARISOL, LA NIETA DE MIGUEL (IZQ.), MIGUEL Y SU HIJO JOSÉ ANTONIO EN SU CASA DE AIACOR, SEPTIEMBRE DE 2015.

como militar, aunque las necesidades de su familia y su padre solo trabajando, le hicieron volver a Xàtiva a trabajar para mantener a sus hermanos.

Aunque nunca dejó la música y estuvo en la banda de música Santa Cecilia y en muchas otras de los alrededores de la Costera y la Canal. Hace 35 años que dejó Santa Cecilia y no ha vuelto a tocar, aunque su pasión por la música no ha disminuido.

MIGUEL PADRE (IZQ.) Y MIGUEL HIJO EN PLENO TRABAJO LIMPIANDO BOTAS ALREDEDOR DEL AÑO 1950.

MÚLTIPLES OFICIOS. Pese a que nunca dejó el trabajo de limpiabotas, que sigue ejerciendo hoy en día, a principios de los años 50 se puso a trabajar en la compañía hidroeléctrica, mirando e instalando contadores de Enguera a Navarrés y a los pueblos limítrofes.

Además, como anécdota, él era el encargado de hacer los cobros y llevar las bolsas de dinero de Enguera a Canals, hacía el viaje en bicicleta y nunca tuvo ningún percance (ni nunca nadie supo lo que llevaba en esas bolsas nos revela entre risas).

A mediados de los años 70, empezó a trasladarse a Francia en cada temporada de la recogida de manzana que había. Estuvo hasta 14 temporadas trabajando allí y cuando sus hijos se hicieron mayores, también fueron a trabajar con él.

“Dos o tres meses íbamos, llegábamos por agosto y nos volvíamos a España para la Purísima”, dice Miguel, que también cuenta que nunca llegó a aprender francés aunque, también dice con orgullo, que

este fue su mejor trabajo.

También ha trabajado en la tierra como jornalero en todo tipo de cultivos y en distintos lugares de nuestra geografía, así como ejerciendo diferentes tareas: desde la naranja, hasta el brócoli en Sollana, para la empresa Pascual Hermanos, hasta en el fresaón durante los años 90 aquí en Canals.

Desde luego, el trabajo duro nunca ha sido un problema para Miguel: “si me decían de un sitio ‘a coger naranja’ pues yo iba a coger naranja (...) yo me iba a dormir a las 3 de la mañana después de toda la noche trabajando limpiando zapatos y a las 7 de la mañana a coger el coche y a trabajar”.

ENTRE BAMBALINAS. Miguel trabajó durante muchos años en un establecimiento dedicado a la limpieza de zapatos, donde trabajaban varios limpiabotas, ubicado en la calle Botigues de Xàtiva.

Gracias al oficio de limpiabotas, Miguel nos cuenta que conoció a multitud de personajes famosos de la

época: “cuando yo trabajaba en Xàtiva iba al Gran Teatre a limpiar zapatos y allí conocí a muchos famosos: a Manolo Valderrama, a Angelillo, al Duo Dinámico,... gente de esa época”.

“Me dejaban entrar al camerino y allí estaban jugando a las cartas mientras yo les limpiaba los zapatos y cuando le tocaba a uno, salía, actuaba cinco minutos y volvía a la partida”.

Sus rutas como limpiabotas llegaban a abarcar gran parte de la Costera (Montesa, Vallada, Canals, Xàtiva, Moixent) y la Canal (Anna, Chella, Navarrés, Quesa y Bolbaite). Aunque algunos clientes notables de Miguel, como Carmelo el dueño del cine Valencia, el notario de Canals o el cura de Enguera, también lo llevaban a otros puntos neurálgicos de Valencia, como al casino Montepicayo

“Aquello era muy grande, había ruleta y de todo para jugar, se trabajaba muy bien”, nos cuenta Miguel acerca de su experiencia en el conocido casino, que cerró sus puertas el año pasado.

“YO YA ME QUEDO EN CANALS”. Cuando se le pregunta por Canals, por qué decidió quedarse aquí, a Miguel se le ilumina la cara: “íbamos corriendo pueblos, de aquí para allá y me gustó este pueblo y aquí me quedé”. “Me alquilé una casita pequeña al principio” y luego, cuando se casó en el año 56, se trajo a toda su familia a vivir con él.

Miguel dice que ya no va a moverse de aquí: “a donde vaya soy forastero ya, ya no me conocen, yo ya me quedo en Canals”.

También dice que no piensa dejar el oficio de limpiabotas mientras no le fallen las fuerzas: “mientras pueda, voy, poco a poco, pero voy”.

Parece ser que tendremos Miguel para rato y que puedan ser muchos años más los años que lo veamos cargado con su vieja caja de limpiabotas por las calles de Canals.

LO QUE DICEN DE MIGUEL. “Esto es historia viva de Canals, solo le falta un monumento”, dice José Israel Gimenez Tormo en la página-homenaje que le ha dedicado su nieta Marisol en la red social de Facebook.

“I had the privilege to meet Miguel when I was in Canals 3 years ago” (Tuve el privilegio de conocer a Miguel cuando estuve en Canals hace 3 años), cuenta Elaine Franklin en la misma página.

“Es únic”, dice Cristina Rodríguez Rodríguez de Miguel.

“No he conocido a nadie como Miguel, ni conoceré...es digno de admirar y aprender. Siempre será en nuestra casa como el más grande. Ojalá durara mil años”, escribe Rafa Lorente de él.

“Deurien de posar-li el seu nom a un carrer i deurien de fer-ho ja..”, escribe también Gianni Palop.

“El mejor. El ejemplo de trabajador en donde mirarse”, cuenta también Eduardo Salazar de Miguel en esta red social.

MIGUEL (DCHA.), JUNTO A MIGUEL PADRE (CENTRO) Y UN COMPAÑERO DE PROFESIÓN.

clínica
Sancho-Llorens

Av. Corts Valencianes, 102

Telèfono/Fax: 962 242 037 - 46650 CANALS (València)

E-mail: clinisan@clinisan.e.telefonica.net

Clínica Dental

Dr. Ricard Juan Sancho

T. 96 224 31 09

Avda. Blasco Ibañez, 26 46650 Canals Valencia

EMILIO I CONXA A LA PORTA DE SA CASA AL CARRER DE CALIXTE III.

*Entrevista a Emilio Casanova,
“el Pintat”,
carreter*

> MATI PÉREZ – ANTONI PAVIA

Al carrer Calixte III, el mateix carrer on es troba el Torreó dels Borja que dona nom al barri, ens obri les portes de sa casa un veí de la Torre-ta, Emilio Casanova, *el Pintat*. Té 88 anys i un garrot l'acompanya sempre als passejos que fa durant el dia, però els seus genolls són pràcticament l'únic punt feble de la seua salut. La seua memòria és impecable i gràcies a ella és capaç de contar amb gran quantitat de detalls la seua vida de carreter, ofici heretat de son pare, l'únic que ha exercit a la seua vida. La seua feina era baratar tot tipus de materials i objectes que duia al carro, generalment a canvi de draps que després venia al tornar a Canals. Segons diu, els carreters van ser els seus mestres i gràcies a l'ofici ha après tot el que sap.

> LA NOSTRA GENT

Nascut a Torrella a setembre de l'any 1927, Emilio és el major de tres germans i com a primogènit va heretar també el seu nom de son pare. “I ben orgullós queestic”, afirma. “El pare de mon pare ja era Emilio i «pintat». Quan vaig nàixer, ma mare volia que em digueren Antonio, com al seu pare que havia mort, però el iaio Emilio va dir: “res d'Antonio, eixe xiquet és «Emilio el pintat» i no li pegueu voltes”. Finalment, el nom d'Antonio va ser per al fill menut i la seua altra germana, Irene, va rebre el nom de sa mare.

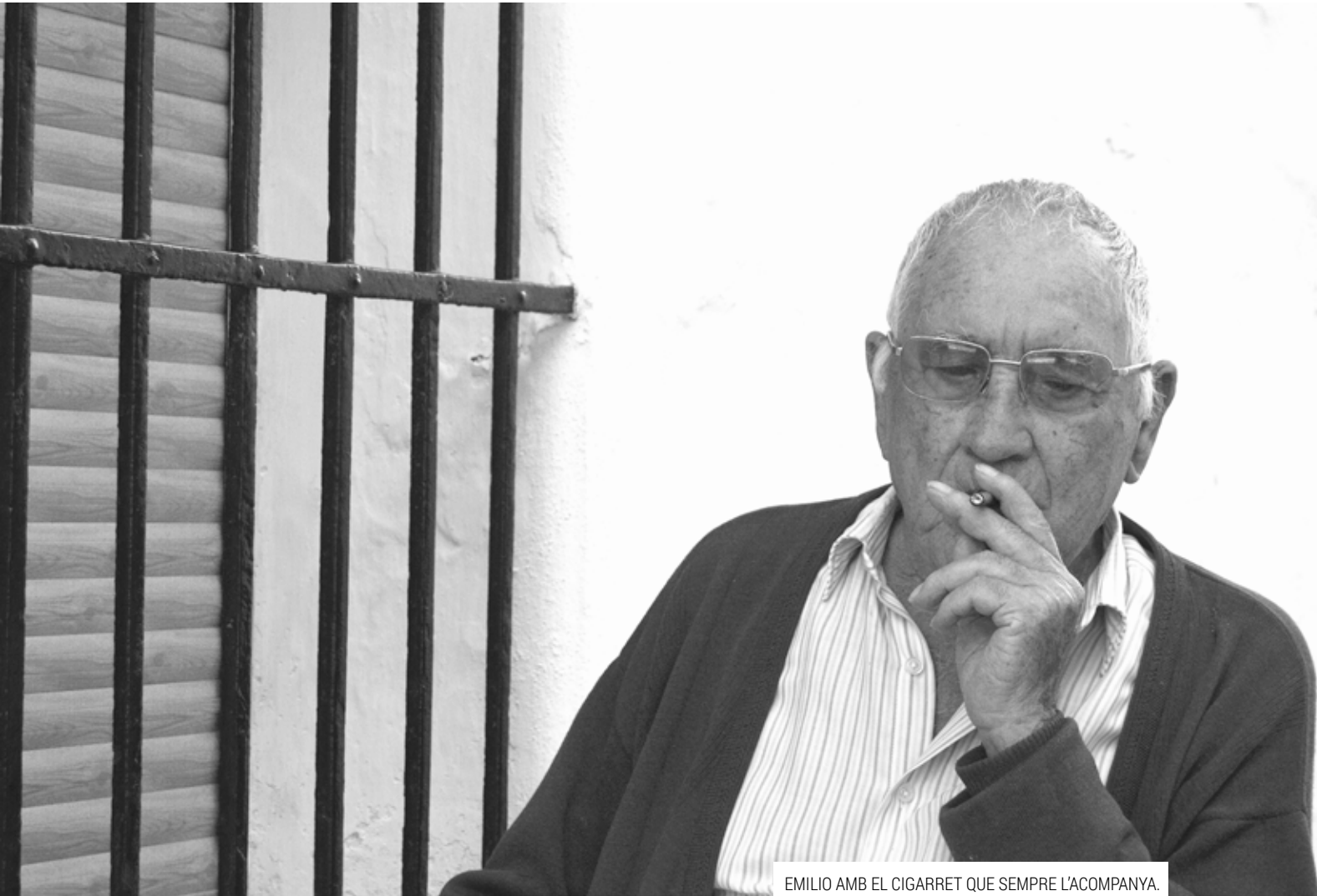
El nostre entrevistat fa repàs de la seua família amb ajuda de la seua dona, Conxa Borràs, amb qui es va casar l'any 1954, quan els dos tenien 28 anys. “Ens vàrem posar a viure «amuntonats» en casa dels meus sogres. Vivíem els meus sogres, la meua dona i jo i un cunyat meu també casat. Quan vàrem poder, ja vàrem comprar esta casa i ací acabarem la vida”. Junts han tingut una filla i un fill. “Conxín, que és la major, i un xic, Emilio. I tres néts. La meua filla té una filla, Beatriz, i el meu fill té una xica i un xic, Maria i Emilio”, enumera ell. Entre tantes generacions d'*Emilios*, Conxa no desaprofita l'ocasió per parlar-nos també de la seua família, torrentina de cap a peus. És filla de Vicente Borràs Arnau i de Teresa Galbis Moreno, ha tingut cinc germans, quatre xics i una xica: Vicente, Ramon i Romualdo (que eren bessons), Ximo (que és el més menut de tots) i la seua germana Teresa. Actualment només viuen ella i (el seu) Ximo, que viu a Canals. Curiosament, ella es refereix sempre a Canals com si es tractara d'un altre poble: «Jo vaig poc a Canals, al metge i prou».

La infància d' Emilio, com la de qualsevol xiquet d'aquella època, va transcórrer fonamentalment al carrer entre amics i coreres amunt i avall per Torrella. Va anar molt poc a l'escola i d'aquella etapa només menciona un mestre, del qual ni tan sols recorda el nom. Recorda, això sí, que aquell mestre va morir afusellat després de passar un temps a la presó en Xàtiva: “coses de política que ni entenc ni vull entendre”, diu tranquil, però contundent. Un xicotet enfrontament amb aquell mestre va ser

la raó per la qual va deixar anar a l'escola de forma prematura. “Un dia va castigar un amic meu i li va pegar. Jo em vaig riure del mestre i vaig eixir en defensa del meu amic”. Emilio relata com, durant la discussió per un càstig que ell considerava injust, va intentar fins i tot pegar al mestre. “Va vindre després a ma casa a contar-li-ho a mon pare, però mon pare no es va fiava d'ell i va dir que no m'enviaria més a l'escola, i ja no vaig anar més”. Més tard, quan el mestre estava a la presó durant la guerra, va anar a veure'l i ell, recordant aquell episodi i lloant la humanitat i valentia d' Emilio va dir als seus companys presos: “Si tots pensaren com este xiquet, no estaríem ací tancats”. Ell mai va anar a la guerra, perquè era un xiquet l'any 1936, i tampoc va fer la mili, de la que es va lliurar perquè era el major i fill de vídua.

Des que va deixar el col·legi amb set anys, va començar a treballar de carreter amb son pare, viatjant cap a la Manxa i Andalusia. L'ofici va substituir a l'educació escolar i es va convertir en el seu mètode d'aprenentatge. “Jo portava en el carro unes llibretes i quan trobava a algun d'ells en ruta, m'escrivien en les llibretes i em posaven comptes, perquè aprenguera les quatre regles per poder sumar i restar, i poc més. Quan ens tornàvem a trobar els donava les llibretes perquè ho corregiren. I d'eixa manera, amb les llibretes amunt i avall, em vaig ensenyar tot el que sé. Els meus mestres van ser els carreters. Recorde especialment a un dels carreters: el tio *Carreteres* de Montesa. Era iaio de la xica que hui és metgessa en Canals, Mª Carmen Calatayud”.

Evidentment, no era ell l'únic carreter del poble al Canals pre-industrial de les dècades centrals del segle XX, ple de llauradors, fariners demés artesans. Si fa la vista enrere, recorda altres companys amb qui va compartir rutes i experiències. “Jo he conegut a tots els carreters de Canals. Eixíem junts del poble i quan arribàvem a Alcaraz (Albacete) ens separàvem: uns feien la ruta de la Manxa i altres baixaven a Andalusia. Quedàvem en tornar-nos a trobar al cap de 15 o 20 dies, allí en Alcaraz, i tornàvem junts a casa. Han sigut molt bons companys José

EMILIO AMB EL CIGARRET QUE SEMPRE L'ACOMPANYA.

Ma «*Quinquilla*» (Fayos) i el seu germà Carlos, i també recorde a un home dels Fornets que li deien Raimundo”.

Tota la vida ha sigut carreter i ha desenvolupat molt bé l'ofici. Va començar a anar amb son

pare, però va caure malalt i va morir molt jove. Tot i la seua absència, Emilio va adquirir molt ràpidament l'artesanía i la mecànica de l'ofici i reconeix que ha disfrutat amb el que ha fet, tot i que remarca que va tenir més dificultats quan era jove, quasi xiquet. “L'edat mínima per poder portar un carro eren 14 anys, jo no els tenia i moltes voltes em varen denunciar, però

era precis treballar. La Guàrdia Civil em parava i cada denúncia costava 100 pessetes, que no era poc per als temps que parlem. Era tan menut quan eixia de casa per passar dies i dies fora que de vegades plorava, i recorde molt a ma mare, que sempre em deia: no plores i vés tranquil, que Déu va amb tu”.

Quan anava amb el carro pels pobles, no es dedicava a comprar i vendre la mercaderia: “Diners, n'hi havia pocs, i més que vendre el que feia era baratar”. Quasi sempre ha baratat per draps, que quan arribava a Canals venia al *Mustio*. Passava setmanes fora de casa i aconseguia menjar o allotjar-se sempre gràcies a la barata del material del seu

> LA NOSTRA GENT

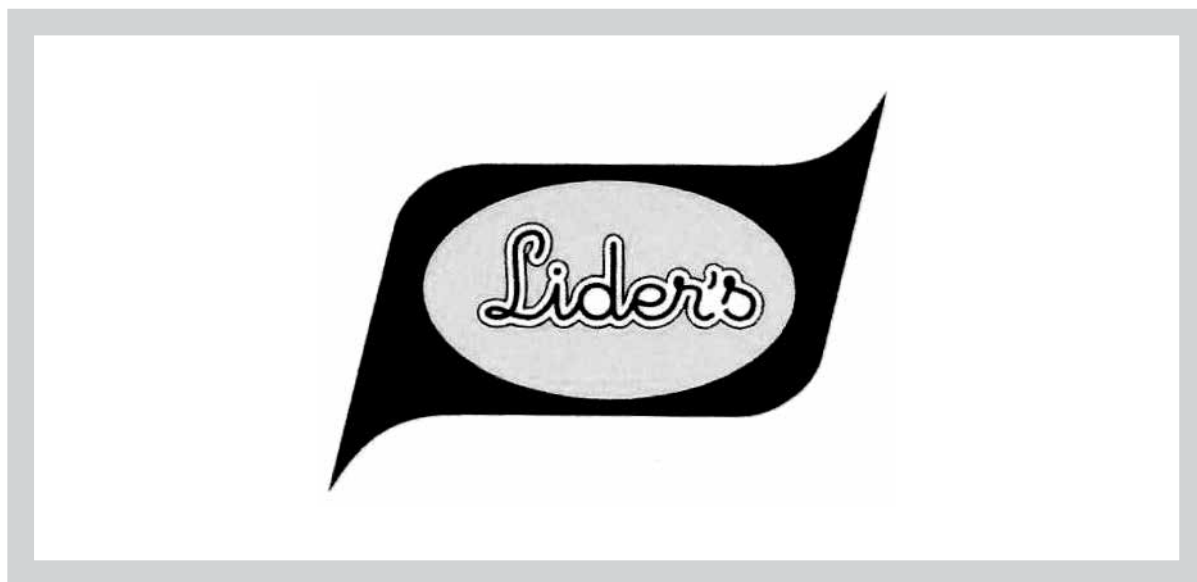
carro i durant tots els anys de feina ha tingut la sort de veure món, conèixer gent i viure innumerables anècdotes. Una d'elles, similar a la del mestre, torna a mostrar el seu caràcter fort i decidit: “Recorde un viatge quan encara era molt jove. Mon pare vivia, però ja no treballava, i jo vaig eixir amb el carro ple de taronges. En Almansa teníem un «assentador», Camilo, i havia de deixar les taronges, cobrar i a casa. Però no em va semblar bé el preu que em va donar i li vaig dir que no descarregava. Va parlar per telèfon amb mon pare, que va haver d'anar a Rotglà perquè en Torrella no hi havia telèfon. Mon pare es va enfadar i volia que fera el que havíem quedat, però jo vaig dir que no i vaig continuar el viatge”. En un mes i mig no van saber res d'ell en casa després d'aquell episodi. Ni tan sols va cridar per telèfon, de fet reconeix que mai en la seua vida ha parlat per telèfon. De totes formes, i malgrat la seua joventut, no tenia mai excessius problemes per fer bé la seua feina: “Quan vaig tornar, mon pare em va preguntar: què deus per *ahi*? Jo vaig dir: no dec res i porte el carro ple, els animals menjats i la «fiambrera» plena de xoriços i ous fregits”.

No només va transitar per la Manxa i Andalusia als seus viatges. Les seues cames també van recórrer tota la província de València, on, a més de baratar també venia cadires, un treball molt pesat: “Les

cadires les embogava Pasqual *el Fusero* i jo les venia, tant pels pobles del voltant com a València capital. Per a vendre-les, es carregava al llom una dotzena de cadires, lligades, i anava de casa en casa”. En aquell temps, les portes de les cases solien estar obertes i les dones eixien al carrer i li compraven les cadires. Quan veia algú conegut per un altre poble i li preguntava: “Xe, Emilio, per ací també vens a vendre?”, ell responia: “Clar! Que ací s'assenten en terra?”.

Amb el temps va aprendre a conduir, es va traure el carnet i tenia una furgoneta que li feia la feina molt més lleugera i fàcil de portar. Mai li ha faltat treball i ha dedicat el seu temps al que més li ha agradat fer “i això, és motiu de satisfacció”, comenta orgullós. “En la Costera sempre hi ha hagut molts llauradors i a mi eixa faena no m'ha agradat. A Torrella tenia unes terres i una casa que vaig heretar dels meus pares i ho vam vendre. Ací en casa jo he tingut sempre animals, fins que va arribar l'hora de jubilar-me”.

Hui, Emilio i Conxa ja són grans i no tenen animals a casa. Als seus 88 anys, sobretot quan fa bon temps, sovint s'assenten a la porta de casa per xarrar i recordar persones i històries com aquestes, com tantes altres hi ha entre els carrers del nostre poble. (FOTOGRAFIES D'ANTONI PAVIA).

Entrevista amb Sara Ferrando Colomer

JOVE CANALINA LLICENCIADA EN BIOLOGIA, REALITZANT EL DOCTORAT A LA UNIVERSITAT DE BONN (ALEMANYA)

> FRANCESC TORMO

Sara va nèixer a Canals l'any 1988, filla dels canalsins Paco Ferrando i Marga Colomer. L'entrevistem via internet: Canals-Bonn-Canals, durant els mesos de juliol i agost.

-Per quines raons vas decidir estudiar biologia?

Podria dir que vaig estudiar Biologia perquè des de ben menuda m'ha fascinat la natura, els animals o els fòssils. No obstant això, aquesta afirmació està un poc lluny de la realitat. He de confessar que vaig començar la carrera de Biologia més bé guiada per una bona professora, que per pròpia convicció. Quan tenia 18 anys sabia que volia estudiar una carrera de les anomenades "de Ciències", però no sabia quin camp de la ciència era el que més m'agradava. Biologia, ja que és una carrera que abasta diferents disciplines científiques, em va semblar una molt bona opció.

Els primers anys de la, en aquells temps, llicenciatura, em van permetre descobrir que era allò que m'agradava i allò que no. Per exemple, vaig saber que les plantes o els microorganismes no eren el meu punt fort, però en canvi matèries com Genètica, Fisiologia, Desenvolupament o fins i tot Matemàtiques, despertaven en mi un interès especial. Una volta finalitzada la carrera, vaig saber que estudiar Ciències Biològiques havia sigut una bona elecció. Biologia em va permetre començar a entendre com funcionen els éssers vius, és a dir, la vida; la interacció entre la Terra i les espècies en què en

SARA DAVANT UN EDIFICI DE LA UNIVERSITAT DE BONN.

ella habitem. Personalment, m'ha servit per a tindre un coneixement ampli, tot i que no profund, sobre diferents disciplines biològiques, a partir del qual he pogut continuar desenvolupant el meu interès per la ciència.

-Has vist satisfet el teu interès inicial en aquesta disciplina científica?

Considerant el propòsit d'estudiar Biologia com començar a entendre la ciència i descobrir una especialitat que realment m'entusiasmaria, hui en dia puc dir que aquest interès inicial s'ha vist més que satisfet. Va ser en quart i quint de carrera quan vaig descobrir la Neurociència de la mà d'assignatures com Neurocitologia o Neurobiologia Funcional, i aquest fet va suposar un punt d'inflexió als meus estudis, quedant definit quin seria el camí científic que *a posteriori* seguiria.

-Estàs fent el doctorat en Neurociència en Alemanya. Per què Neurociència i per què en Alemanya?

> LA NOSTRA GENT

Per què Neurociència és una pregunta que em sembla fàcil de respondre. No considereu meravellós que un conjunt de cèl·lules (neurons) connectades entre si siguin capaços de crear una cosa tan increïble com la ment humana amb consciència, sentiments o records? El cervell és l'òrgan més complex i sorprenent que podem imaginar, per tant, tindre l'oportunitat d'estudiar com funciona, ho considere un privilegi.

No em falten raons per voler dedicar-me a la Neurociència. L'estudi del cervell, o en general, del sistema nerviós, és una rama científica multidisciplinària on tenen cabuda matèries com la Física, la Química, les Matemàtiques o, per suposat, la pròpia Biologia. Per tant, un doctorat en Neurociència dona l'oportunitat d'ampliar coneixements en diferents rames científiques, requisit indispensable per a ser un investigador de qualitat. A més, al segle passat es van establir els principis de la Neurobiologia gràcies a científics com Santiago Ramon y Cajal, i s'espera que el segle XXI llance més llum sobre l'enteniment de com funciona el cervell i la ment, indispensable per combatre malalties com Alzheimer o Parkinson, tristament, cada vegada més comuns. I com última raó, però no menys important per a mi, dec mencionar a mon pare, apassionat de la ment i el seu poder per millorar el nostre benestar. Discutir amb ell, des d'un punt de vist científic, temes com la psiconeuroinmunobiologia o la importància de la meditació per a millorar el dia a dia, fan les nostres sobretaules realment productives i entretingudes.

Però, per què emigrar a Alemanya i trobar a faltar aquestes sobretaules? Sincerament vaig arribar al país germànic sense pensar-ho massa. Quan vaig acabar el màster en Neurociència, em trobava col·laborant al laboratori de Neuroanatomia Funcional Comparada de la Universitat de València. A causa de la pobra inversió que el nostre país fa en ciència sabia que no tenia oportunitat de fer el doctorat amb aquest grup científic. Va ser així com, guiada pel director de la tesi de màster, vaig sol·licitar una beca a Alemanya. En una setmana tenia resposta de la Universitat de Bonn, en un mes, entrevista a aquesta ciutat i al cap de dos mesos ja estava fent les

maletes per començar la que seria, i de fet, és, una de les aventures més enriquidores de la meua vida. Crec que dec mencionar que *a priori*, allunyar-me de la meua gent per a buscar un futur prometedor, va ser una decisió forçada per la situació. No obstant això, una vegada ací, m'he adonat que va ser una decisió més que encertada, doncs les oportunitats que tinc a Alemanya per a créixer professionalment, dubte que les poguera tindre al meu país.

-En la curta experiència que tens a Alemanya, com veus els estudis i la investigació en aquest país? Quines diferències trobes amb Espanya?

Tot i que el sistema educatiu alemany a escala de primària i secundària és actualment tema de controvèrsia entre polítics i professors, els estudis universitaris i de doctorat es situen al capdavant d'Europa. A la universitat, un major enfocament cap al món laboral, amb més hores pràctiques, és característic a Alemanya i escàs a Espanya. En l'àmbit d'estudis superiors, per exemple, els estudiants de doctorat en Neurociència de la Universitat de Bonn formem part d'una 'Graduate School', encarregada d'organitzar de forma competent la nostra formació. Aquesta idea, cada vegada més comú a Alemanya, prove de les universitats d'Estats Units, on el sistema d'aquestes escoles d'estudiants de doctorat és habitual. És important que, pas a pas, quede definit un sistema universitari europeu comú, que permeta major mobilitat entre països.

Pel que fa a inversió estatal en ciència les diferències entre els dos països europeus són remarcables. Alemanya dedica al voltant del 3% del PIB en I+D, mentre que Espanya sols l' 1.25%. A més, Alemanya posseeix una Agència Estatal d'Investigació, amb més de 80 anys de Història, que permet als científics gestionar els seus pressupostos sense tindre en compte quin partit polític es trobe al govern. En Espanya, la Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales, ha proposat la creació d'un òrgan d'assessorament científic al govern, amb idea de millorar el sistema educatiu i científic del nostre país. Considere que els polítics espanyols han d'entendre que invertir en ciència és crear un país ric capaç de competir amb la resta en l'àmbit econòmic i industrial.

-Quan acabes la teua preparació, en què t'agradaria treballar?

Sempre he pensat que si poguera passaria la meua vida "preparant-me", és a dir, estudiant i aprenent. Per tant, amb els coneixements que hui tinc, considere que dedicar-me a la ciència és el més paregut al que sempre he volgut. Espere, una vegada acabats els meus estudis de doctorat, poder continuar al món de la Neurociència, per exemple amb una beca postdoctoral, i adquirir coneixements sòlids que em permetesquen convertir-me en un bona científica.

També pense de vegades en encaminar-me cap a la divulgació científica. Crec que és important que la gent sàpiga que és ser científic i en què consisteix el nostre treball. No obstant això, considere que per a divulgar ciència, s'ha de ser un científic competent i expert en la matèria, i per a açò, encara em falten molts, molts anys d'experiència.

-Què recomanaries a un/una jove que vulga dedicar-se a la ciència?

Estudiar i descobrir que és allò que realment li apasiona. Considere la carrera científica meravellosa, però al mateix temps també vocacional. Doncs ser científic implica moltes hores de treball, estudi i aprenentatge, i aquells que volem dedicar-nos a la ciència em de ser conscients del que significa.

I a més, recomanaria sobretot eixir a l'estranger. Tot i que no és fàcil estar lluny de la gent a la qual estimes, aquella persona que vol dedicar-se a la ciència ha d'eixir, fer-se internacional, conèixer mon, laboratoris, altres científics, altres maneres de veure la ciència, i en general, la vida, doncs una altra visió, una altra perspectiva d'un fet concret, és una qualitat indispensable per a qualsevol científic.

-Com és que has compaginat uns estudis que necessiten tanta dedicació a una activitat com la dansa, que també necessita el seu temps? Què és i que ha significat per a tu la dansa? Pot ser que cregues allò de "corpore sano i mens sana"?

Si la ciència m'apasiona, pot ser la dansa ho faja

fins i tot més. El ballet ha format part de la meua vida, gràcies a ma mare, des de ben xicoteta. Vaig compaginar estudis de dansa amb col·legi, després, institut i finalment, universitat; deures al tren, caps de setmana d'actuacions, cosir puntes de Ballet a qualsevol lloc, exàmens, coreografies... Tot i que no tenia massa temps lliure, no cal ni dir que va valdre la pena! Quan vaig acabar els estudis oficials de dansa, vaig pensar que era un bon moment per centrar-me al meu futur professional. Tot i això he de confessar que continue ballant sempre que puc. A Bonn, una de les primeres coses que vaig fer, va ser buscar una acadèmia de Dansa Clàssica. A classe de ballet, no m'adone si estic a Alemanya o a Algemés (on es troba el conservatori de dansa), i aquest sentiment, sentiment d'estar com a casa, va ser molt útil els primers mesos lluny dels meus.

Considere la dansa inherent a mi; alguna cosa que ha format part de la meua vida des que tinc records i espere, continue fent-ho sempre. Els estudis de Dansa Clàssica em van ensenyar milers de coses, que hui en dia, al meu treball com a científica, considere necessàries. Vaig aprendre a ser organitzada, constant, pacient, auto exigent, a gaudir dels xicotets progressos i a no abandonar quan el repte sembla massa gran.

La dansa clàssica és considerada un art, tot i que l'esforç físic que requereix és comparable a l'exigut pel qualsevol esport. Treball físic i mental van de la mà quan parlem de ballet. L'expressió mens sana in corpore sano encaixa perfectament amb ciència i ballet. Capacitat de concentració, de memòria, de pensar més enllà, són característiques que la pràctica de la dansa estimula i que formen part del dia a dia de qualsevol científic.

Tot i que, ballet, subjectiu i eteri, i ciència, objectiva i verificable, semblen diferents; ambdós formen part de la meua vida de tal manera que em sembla difícil saber quan acaba l'art i comença la ciència.

-Sara, moltes gràcies per la teua atenció, i molta sort.

CURRÍCULUM DE SARA FERRANDO COLOMER.

(AGOST, 2015)

Naix en Canals en 1988.

Llicenciatura en Ciències Biològiques a la Universitat de València, 2007-2012.

Màster en Neurociències Bàsiques i Aplicades, Universitat de València, 2012-2014.

Estudiant de Doctorat en Neurociència a la Universitat de Bonn (Alemanya), Neurofisiologia experimental del Departament de Neurocirurgia. 2014-fins avui.

Graduada en Grau Professional de Dansa Clàssica, al Conservatori Joan Baptista Cavani- lles d'Algemesí. 2002-2012.

Experiència laboral:

Investigadora pre-doctoral al departament de Neurocirurgia-Neurofisiologia Experimental a la Universitat de Bonn (Alemanya) amb la tesi *Synaptic function of RIM protein family*, 2014-fins avui.

Becaria al Departament de Biologia Funcional de la Universitat de València amb el treball final de màster *Effects of methimazole in the olfactori and vomeronasal Systems in adult female mice*. 2012-2014.

Becària a l'Àrea de Genòmica del Centre d'Investigació en Salut Pública, València. Projecte *Study of the viral and microbial composition and abundance between patients affected by Crohn's disease and healthy volunteers*. 2012.

Professora de Dansa Clàssica al Club Esportiu Do-Chang, de Canals 2009-2014.

Habilitats científiques.

Experiència científica en laboratoris de neurociència i biologia molecular.

Tècniques electrofisiològiques.

Tècniques immunohistoquímiques.

Anàlisi de dades a nivell bioinformàtic.

Experiments de comportament animal (ratolins).

Presentacions científiques:

A la 11ª Conferència de la Societat Alemanya de Neurociència, Gottingen, Alemanya, març 2015, *Neuronal funcions of RIM3y and RIM4y*, coautora.

A la 45ª Conferència anual de la Societat Americana de Neurociència, Chicago, EEUU, octubre 2015, *Synaptic funcions of yRIM proteins*, coautora.

Idiomes: castellà i valencià, com llengües maternes. Anglès (idioma de treball) , alemany i francès a diferents nivells.

Formació addicional:

Curs de Dansa Clàssica al Centro de Danza Víctor Ullate, Madrid, juliol 2011.

Cursos de monitora d'estils (Hip-Hop, funky, jazz i llatins) a l'escola *Orthos* (València), octubre-gener 2005.

Conversació amb
José Moisés Laparra Llopis
JOVE INVESTIGADOR CIENTÍFIC CANALÍ

> FRANCESC TORMO

-En dius que vas nèixer a Alzira l'any 1973...Per que Alzira?. Per raons d'assistència sanitària. Vaig nèixer per cesària i només podia fer-se a Alzira. Visc a Canals des de que tenia unes dies.

-Fill de José Laparra Carrión, natural de Navarrés i veí de Canals des de ben xicotet, si no recorde mal mon pare arribà a Canals sent un xiquet, i Brígida Llopis Candel, natural de Vila-Nova de Castelló o Castelló de la Ribera, no vull ofendre a ningú dels veïns d'aquesta localitat i veïna de Canals des del moment que es casà en mon pare. Recorde que ma mare sempre m'ha dit que sent Canals com el seu poble. (Els *abuelos* paterns eren originaris de Navarrés i van vindre a Canals, per motius laborals, l'any no puc concretar-lo),

-Quins motius que el van decidir per estudiar farmàcia? Sempre des de xicotet m'agradà la intervenció sanitària i recorde com el meu avi me duia al llit infusions de til·la, romer, etc. per a descansar millor, per al mal de digestió, etc. Una vegada vaig començar a tenir més ús de raó comenci a prendre consciència que hi ha malalties que per molt que vulguem són difícils i no sempre es poden curar. És millor pervindre que curar.

“Que la teua medicina siga el teu aliment, i l'aliment la teua medicina”. Hipòcrates.

-Com a farmacèutic te dediques a la tecnologia d'aliments. Per quina raó?. Podríem dir que per aquesta mania de previndre. Es considera a Hipòcra-

> LA NOSTRA GENT

tes de Kos el pare de la medicina moderna i una de les seues cites mes rellevants es la de “*Que la teua medicina siga el teu aliment, i l'aliment la teua medicina*”. Aquest metge de l'antiga Grècia va nàixer a l'any 460 (aC.) i no es des de fa uns 10-15 anys que la ciència comença a reconèixer i saber utilitzar certs aliments, o components alimentaris, amb activitat biològica per a prevenir el desenvolupament i control de les manifestacions patològiques mitjançant els aliments.

-Els nombrosos estudis i investigacions que estàs desenvolupant, han confirmat el teu interès per la Farmàcia? Sí, plenament. A dia de hui es molt satisfactori vore productes comercials dels que puc dir, *“una part dels meus estudis han ajudat al desenvolupament d'aquest aliment per a millorar la qualitat de vida d'algunes persones amb malaltia”*.

-Com es troba la investigació farmacèutica a Espanya? Quina es la teua impressió? En Espanya hi han molt bons professionals, però no només a les universitats i centres de investigació sino també en l'assistència farmacèutica comunitària. En relació als farmacèutics de carrer crec que estan molt poc valorats. A diferència d'altres països encara deguem avançar en la concepció de que el farmacèutic i met-

ge treballant junts, atenen la nostra salut molt millor que qualsevol d'aquests sols.

-Quina es la teua experiència en l'àmbit internacional? Precisament te dic açò perquè he vist els sistemes sanitaris en diferents països europeus i en Nord Amèrica. He tingut l'oportunitat de treballar en algunes de les universitats mes prestigioses del mon i el concepte o visió multidisciplinari que busquen aquí no la tenim. Només aquests últims anys mitjançant les directrius de la UE de buscar aquesta multidisciplinarietat ha començat a introduir-se.

-En quina direcció treballes actualment? el futur? En poques paraules: aliments, connexió entero-hepàtica y salut. Soc un dels científics que vegem al sistema gastrointestinal com a un piano i depenent de les simfonies que podem estimular amb aquests aliments amb activitat biològica podem intervenir en malalties metabòliques i immunològiques. Aquests últims anys he fet algo en malalties cardiovasculars, però...Futur?. Queda molt per córrer, però voldria poder intervenir en l'avanç del càncer. Son temes que m'han tocat personalment molt dins.

-Moltes gràcies per la teua atenció.

Resum del *currículum* acadèmic i científic de José Moisés Laparra (Juliol, 2015).

Llicenciat en Farmàcia. Orientació Clínic-sanitària. Universitat de València, 1998.

Idiomes estrangers: llegeix, parla i escriu en anglès i alemany.

Direcció (sols i/o en co-direcció) de 11 tesis doctorals i/o projectes fi de carrera, a les universitats de València, Politècnica de València, León, Cornell University (Ithaca, EEUU).

Activitats al camp de la sanitat: A la Technology Foundation STW (Utrecht, Holanda), 2014 ; docent invitat en curs-màster en Enginyeria d'Aliments de la Universitat Politècnica de València, 2012; col·laborador a l'organització del 35th International Congress of the Society for Microbial Ecology and Disease (SOMED), a València, 2012-: docent al curs "Especialista Universitario en Enfermedad Celiaca" de la Universitat de Sevilla, 2010.; farmacèutic adjunt en diverses empreses de farmàcia de la ciutat de València, 2000-2002, 2005-2006; docent invitat en cursos de doctorat sobre "Contaminants metàl·lics als aliments". Universitat Politècnica de València, 2005: analista químic a la planta EDAR de Canals, 1998.

Participació en 14 projectes de I+D+I, a la Universitat de València, Agencia Estatal de Tecnologia de Alimentos, Consejo Superior de Investigaciones Científicas-Johannes Gutenberg University (Mainz-Alemanya), CSIC-L&L Research Partnership (Babraham-Regne Unit), destacant la seua llavor com a coordinador del projecte "Identificación de probióticos capaces de eliminar alergenos inmunógenos del gluten para los pacientes celíacos".

Propietat intel·lectual e industrial. Know-how y secrets industrials en dos projectes al CSIC denominats "Bacteroides CECT 7771 y su uso en la prevención y tratamiento de sobrepeso, obesidad y alteracions metabólicas e inmunológicas y Oligosacaridos derivados de la lactulosa con efecto prebiótico e inmunomodulador."

Publicacions, documents científics i tècnics: Publicació de 66 treballs en revistes científiques i llibres especialitzats, majoritàriament en anglès, a revistes com *Nutrition and Dietetics*, *Science Edition Agriculture, multidisciplinary, Biotechnology & Applied Microbiology*, *Biochemistry & molecular biology*, etc. etc.

Presentació de 22 treballs en congressos nacionals o internacionals, com: 2 Congreso de la Sociedad Española de Enfermedad Celiaca, XI Congreso Nacional de la Sociedad Española de Nutrición. Experimental Biology 2008, 5th International Symposium on Speciation of Elements in Biological, Environmental and Toxicological Sciences, etc. etc.

Estàncies en centres de I+D+I públics o privats: Johannes-Gutemberg University (Mainz, Alemanya), Cambridge University (Babraham-Regne Unit), Cornell University (Ithaca, EEUU), Universitat de València, etc. etc.

Durant el contacte per aquesta entrevista treballa en la Universitat Politècnica de Valencia, al temps que en contacte en el Institute of Food Research (Norwich, UK) per a la seua incorporació al llarg de l'any 2016.

MOLÍ VELL (1965). COL·LECCIÓ DE VICENTE GRAU.

Poemes d'Eliseu Ferrero

EL MOLI

I

Hi havia al fons de Canals,
entre el riu Canyoles i el Sants,
un edifici com un castell.
Amb gran porta,
plaça d'armes
dues altes torres
i d'alçària, tres plantes de dotza peus.
Jo era petit, vaig nàixer en ell.
Ah! I no era un castell.
Era un molí de blat,
on el meu pare, el moliner,
formà família.
El poble quedava a un quart.

De la distribució,
de la construcció,
vaig a fer-los un plànol.
Gran porta de grossa fusta,
gruixudes parets pintades de calc,
pati com un estadi
i tres plantes amb onze naus.
Les torres, dos alts sitges,
emmagatzaven el gra.
El molí no era de sènia,
sinó dels mes moderns.

El movia una turbina,
en la sequia de la Vila,
donant-li electricitat.

Maquines de tota mena
Importades de Suiïssa,
convertien en fina farina,
grans quantitats de blat.

Les naus eren altes,
de deu o dotze peus,
el sol, de fosc caoba,
brillava com encerat
i les bigues de mobila,
de un fuster adestrat.

El gran patí, soletjat,
gallines, titos i coloms,
d'aigua de riu, una font
i dues retrets de plat.

II

**Un dia qualsevol,
al molí, de bon matí:**
El camió ple de blat,
abocava als sitges,
dels sitges al llavat,
despres es separava,
tota palla del gra
i la maquinària farinera
triturrava el cereal ficat.

La blanca farina eixia,
a grans depòsits,
de fusta empotrà.
Un sac, dos sacs... cent sacs.
En carretons als camions,
q'eixien amb direcció als forns.

III

LA PLANTILLA:

Un amo,
un mestre moliner,
tres oficinistes,
i un fuster,
quatre empleats més,
el xofer de mercaderies
i un gos,
que feia de porter.

Nota:

El tio German i la seua filla,
portaven amb carro tirat per mul, aigua de
la font "del gandul", per les gents d'aquest
molí, que al no tindre canonades;
botiges i càneters omplien,
a uns quinzets, prou sovint.

CORRENT

Que baixava el corrent,
quan en el riu nadava
sentin-me viu
i a l'arbre pujava
amb el verderol en el niu?

Olors de parra,
els sabors dels estius.
La calor estavellant-los,
entre vespes i grills.

Que portava eixe corrent?

Quan el meu cor,
s'abraçava al teu en la nit
i ballàvem un vals...
... sense temps... sense pausa...
...solament, amor sense fi.

CANÍCULA

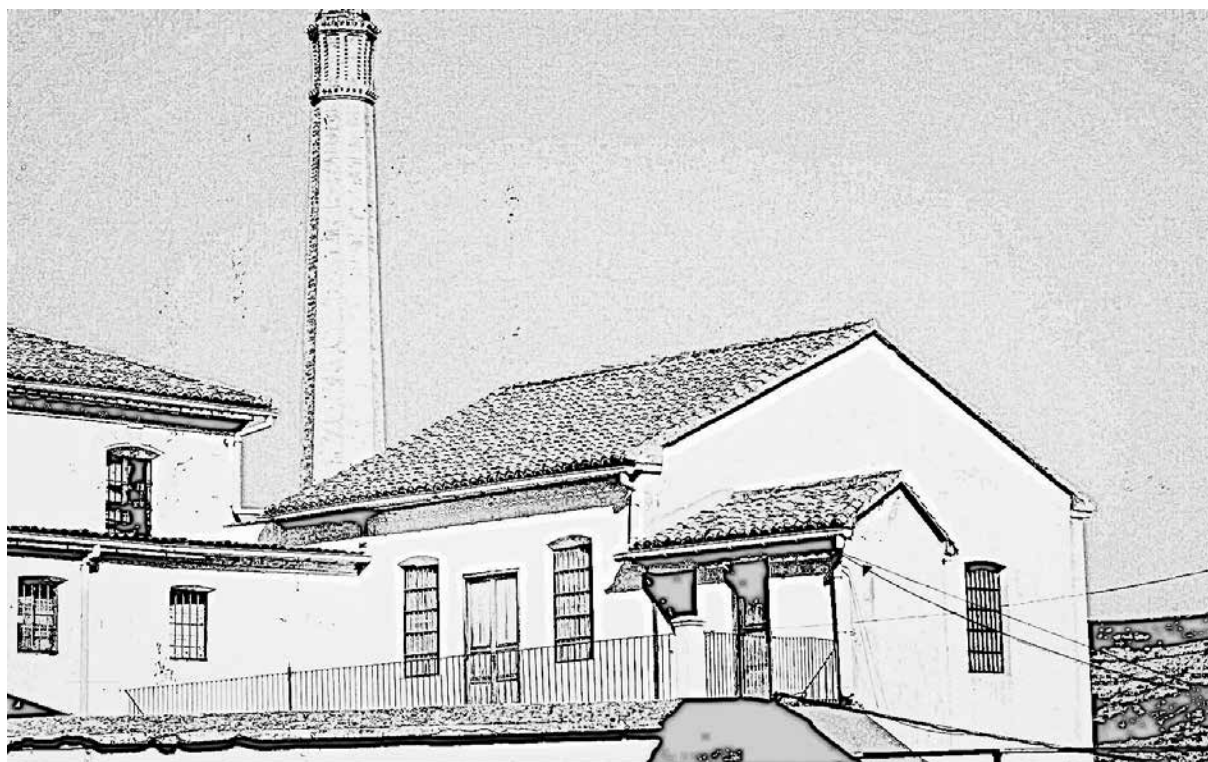
El poble resistia
set dies de canícula.
Amb anhels,
d'algun ram de frescor
per a un estiu de llei.

Basca!
Suava la lluna.
En els gots brillava el gel.
Una dóna mitjà nua,
bevia mirant el cel.

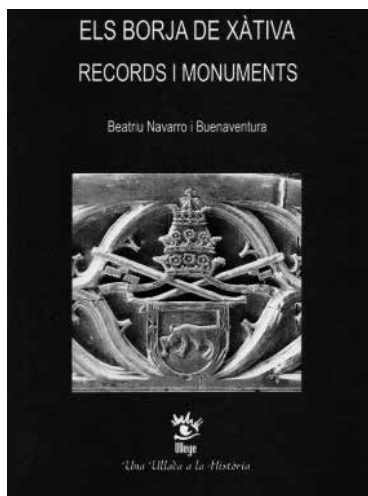
Va arribar, una brisa aiguosa
besant els rostres.
Respiraren les terrasses.
Begueren les fonts i els gesmils.
És va fer un silenci,
de mirades i sospirs.

JARDI DE PA

Jardins de blat,
de dura terra,
amb pols suada.
En tota espiga, en cada gra,
germina el sucre amb sal mesclada.
Pastat per aires verds,
suaus de primavera.
Et cous ben tendre,
amb flames roges d'estiu daurat.

DARRERES PUBLICACIONS RELACIONADES AMB CANALS: HISTÒRIA, ART, FESTES

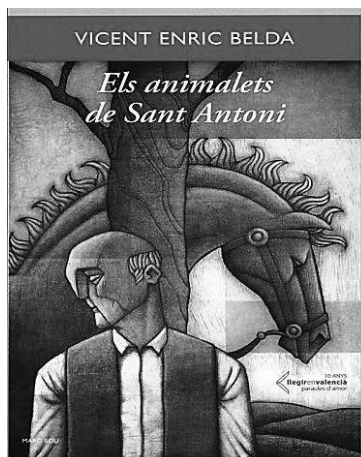
ELS BORJA DE XÀTIVA RECORDS I MONU- MENTS

Beatriu Navarro i Buenaventura
ULLEYE, Xàtiva 2014.

Índex: **Els orígens del llinatge Borja a Xàtiva. Alfons de Borja, Calixt III (1378-1458).** Els orígens segons la historiografia antiga. Domènec de Borja. Senyor de la Torre de Canals?. L'ascens fulgurant d'Alfons. L'ascens de la família d'Alfons. Pontificat de Calixt III (1455-1458). **Roderic de Borja, Alexandre VI (1431-1503).** El llinatge Gil de Borja. Trajectòria de Roderic. Les germanes de Roderic. Viatge a Xàtiva del cardenal Roderic de Borja. Els pintors Francesco Pagano i Paolo de San Leocadio. Pontificat d'Alexandre VI (1492-1503). Ducat de Gandia, **L'heràldica dels Borja. L'oratori i el palau de la Torre de Ca-**

nals. Senyoriu dels Borja de 1435 a 1506. L'oratori de la Santa Creu. El palau i la torre. **La Capella de Santa Anna.** Alfons de Borja i l'erecció de la capella. Joan Reixach. El retaule

de Santa Anna. Restes escultòriques. Altres mestres i ornaments. **La Capella de la Mare de Deu de les Febres.** Francesc de Borja i la fundació de la capella. Il Pinturicchio. La Mare de Déu de les Febres. Els Ferrandos. Contracte per a pintar un retaule. Altres ornaments. **Altres records dels Borja a Xàtiva.** El palau de l'ardiaca. L'ermita de Santa Anna. Objectes litúrgics i sump-tuari. **Bibliografia.-**

ELS ANIMALETS DE SANT ANTONI

Vicent Enric Belda LEVAN-
TE-EMV-AJUNTAMENT DE
CANALS-FUNDACIÓ BROMERA
PER AL FOMENT DE LA LECTURA,
2015.

Les festes de Sant Antoni de Canals es troben entre les més conegudes de la geografia valenciana dedica-des a este sant, conegut popular-ment com *sant Antoni del porquet*. De la mà del menut Tonet i del seu iaio Toni, coneixem algunes d'aque-lles relacions tan estretes que s'ar-riben a establir entre un animal qualsevol i el seu amo. La història reivindica les festes tradiciones, la saviesa i la fortalesa de la gent gran, i l'amor i la companyia que ens poden oferir els animals sense demanar res a canvi.-

ACTES DE LES III JORNADES D'ESTUDI SOBRE LA FESTA DE SANT ANTONI ABAT.

Diversos autors i autores.
ASSOCIACIÓ CULTURAL LA
PEBRELLA, CANALS, 2015.

> DARRERES PUBLICACIONS

La festa de Sant Antoni constitueix una de les dates assenyalades del calendari valencià, encara que cada vegada menys, ja que amb una societat més secularitzada i urbana, en què les formes d'un passat rural i religiós cada vegada són més llunyanes, la festa haurà d'anar adaptant-se o, fins i tot, desapareixer. Però mentre això passa o no, l'etnologia existeix per a recollir aquesta matèria cultural, no només per a preservar-la per a un futur que és sempre incert, sinó també per a intentar trobar un perquè a les nostres tradicions, conèixer-nos un poc millor i, en definitiva, definir un jo amb el qual amarrar-nos en la marea de la cultura global contemporània. Perquè el llibre del qual parlem és això: un recull de treballs fonamentalment etnològics presentats, com s'indica en el títol, Actes de les III Jornades d'Estudi sobre la Festa de Sant Antoni Abat i editat per l'Associació Cultural La Pebrella de Canals. En aquest sentit, el llibre no està indicat per a un públic generalista que tinga curiositat per la festa de Sant Antoni a terres valencianes –de fet, l'obra també parla de la festa a indrets Catalunya i Aragó–, encara que, qui el tinga veurà la seua curiositat assaltada per l'erudició amb la qual es tracta el tema. Podem trobar una anàlisi de la literatura que gira entorn de Sant Antoni: des dels refranys i versets populars (com els versos populars que es canten en alguns llocs del nord valencià fets ad hoc per a cada any i situació), fins al teatre o els actes dramatitzats (com ara els dimonis que persegueixen el sant o la crema de la foguera amb aquest a l'interior). Un poc d'història, quin tipus de festa és, qui era el sant, la importància

que té i com se l'associà a aquest moment de principis de l'any dins uns rituals tan característics, i com aquests han acabat donant a les nostres terres una, diguem-ne, praxi, distintiva. Tot i que el llibre és molt dens, ja que consisteix en diferents treballs erudits sobre diversos aspectes de la festa de Sant Antoni Abat a terres valencianes, i més enllà, no vol dir que qui hi tinga curiositat no puga acostar-s'hi, obrir per l'índex i consultar els temes que algunes de les barbes venerables de la cultura tradicional valenciana –com és el cas d'Àlvar Monferrer o Jesús Huguet– han tingut a bé mostrar-nos sobre una festivitat en la qual molts hem participat, encara que fóra anant amb la iaia perquè el retor ens beneirà el gos i, amb l'excusa, que ens comprarà alguna llepolia al porrat.

VÍCTOR MARTÍNEZ/LLETRES VALLENCIANES núm. 40, 2015.

LUCRÈCIA BORJA, LA FILLA DEL PAPA Darío Fo

BROMERA/SIRUELA. Trad. Enric Salom, 2015

Filla d'un papa, tres cops casada, un marit assassinat, un fill il·legítim... Tot, només en trenta-nou anys, en ple Renaixement. Sens dubte, va tenir una vida increïble, digna de ser contada. Així ho han provat a fer escriptors, filòsofs, historiadors... Ara, el premi Nobel Darío Fo –apartant-se de reconstruccions escandaloses o purament historicistes– ens revela en aquesta obra tota la humanitat de Lucrecia Borja alliberant-la del clixé

de dona dissoluta i incestuosa i situant-la en la vida quotidiana d'una època fascinant.

Aquesta novel·la ens endinsa en l'encant de la cort renaixentista amb Alexandre VI, pontífex que arrossega una llegenda negra; Cèsar, el controvertit germà de Lucrecia, així com els seus marits –perseguits i humiliats– i els seus amants. En definitiva, amb totes les peces del joc del poder, el més despietat de tots.

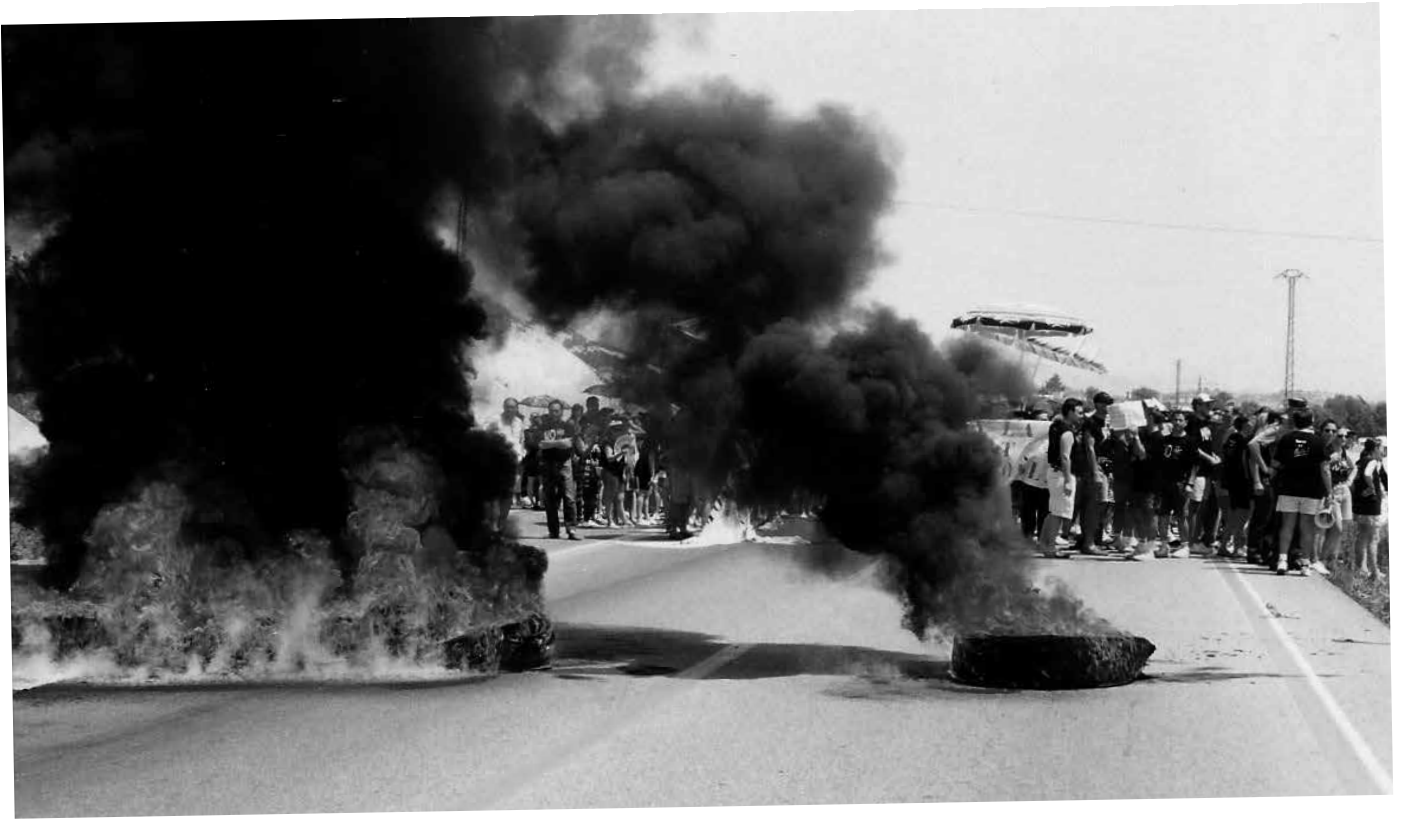
HISTÒRIA GRÀFICA

Col·lecció d'imatges de les manifestacions dels treballadors i treballadores de Ferrys a l'estiu de 1995. A la ciutat de València i a l'autovia a-35. Arribant a tallar el trànsit. La fallida de l'empresa Ferrys (amb més de 1000 treballadors i treballadores) va provocar nombrosos actes de protesta, incloent manifestacions al poble i a la ciutat de València. No es va poder evitar el tancament final de la factoria tèxtil, pilar fonamental de l'economia canalina.

> HISTÒRIA GRÀFICA

> HISTÒRIA GRÀFICA

> HISTÒRIA GRÀFICA

JORDI VICENT

Ferrys vislumbra una salida a la crisis

Los trabajadores de la empresa textil Ferrys trasladaron ayer su lucha a Valencia, donde protagonizaron diversas concentraciones, una de las cuales recoge la fotografía, y obtuvieron el respaldo de la Generalitat. La salida a la crisis, que amenaza a

1.400 puestos de trabajo, comenzaba a contemplarse anoche. Dos bancos abrían líneas de crédito por valor de 300 millones y otros tres aplazaban al miércoles su respuesta. El accionista mayoritario accedía a ampliar capital.

PÁGINA 5

EL PAIS 21/2/95

> HISTÒRIA GRÀFICA

> HISTÒRIA GRÀFICA

> HISTÒRIA GRÀFICA

#LesCosesClares

*Som el que es veu, una entitat pròxima
que treballa pel benestar de la seua gent.*

*Per això som clars,
per això estem amb tu*

caixaontinyent.es

Vicent, Carmina, Laura i Baldo, clients de Caixa Ontinyent

TEATRO ESPAÑOL CANALS

Empresa Hidalgo presenta una

Gran Velada de BOXEO

para el Domingo 15 a las 9'30 noche

5 durísimos y emocionantes combates 5

Peso Gallo

Montesinos

de Aldaya

CONTRA

A. Martinez

de Benetuser

Peso Ligero

Muñoz

del Grao

CONTRA

Ruiz

de Benetuser

V. MONTAÑA

Peso Ligero

Dos Santos

Negro Portugues

CONTRA

Chirilaque

La esperanza de Canals

Peso Velter

M. Salom

futuro Campeón de España

CONTRA

Sarrión

match nulo con Montaña

El emocionante combate revancha

P. ROS

CONTRA

Montaña

vencedor de Barbs y Riambau

challenguer de ROS

**AMB EL PATROCINI I LA
COL-LABORACIÓ DE LA
REGIDORIA DE CULTURA
DE L'AJUNTAMENT DE
CANALS**

